

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет «Запорізька політехніка»

Конспект лекцій
з дисципліни « Банківські операції »
для здобувачів вищої освіти за освітнім ступенем
«бакалавр» денної та заочної форм навчання
спеціальностей 072 «Фінанси, банківська справа та
страхування»
(Частина 1)

2019

Конспект лекцій з дисципліни « Банківські операції » для здобувачів вищої освіти за освітнім ступенем «бакалавр» денної та заочної форм навчання спеціальностей 072 «Фінанси, банківська справа та страхування» (Частина 1)/ Укладач к.е.н. доц. О.Ф. Андросова, Запоріжжя: Запорізька політехніка, 2019. - 102 с.

Укладачі: к.е.н. доц. О.Ф. Андросова

Рецензент: д.е.н., професор, Прушківський В.Г

Відповідальний за випуск: к. е. н., доц. Шарова С.В.

Затверджено
на засіданні кафедри
“Фінанси, банківська справа і
страхування”

Протокол № 1
від 27.08. 2019 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ЕКОНОМІЧНІ ОСНОВИ БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ	6
1.1.Сучасна банківська система України.....	6
1.1.1.Банківська діяльність: поняття, процес становлення, функції....	6
1.1.2.Реорганізація банківської системи України.....	9
1.1.3.Основи організації бухгалтерського обліку в банківських установах України.....	14
1.2.Суть комерційного банку і організаційні основи його функціонування.....	35
1.2.1.Банк як головна складова фінансово-кредитної системи.....	35
1.2.2.Класифікація комерційних банків.....	40
1.2.3.Організаційно-управлінська структура комерційних банків.....	42
1.2.4.Сутність, основні принципи організації банківських операцій, їх класифікація.....	49
1.2.5.Порядок створення, реєстрації та ліцензування комерційних банків.....	53
1.2.6.Державне регулювання діяльності комерційних банків.....	57
1.2.7.Поняття ліквідності комерційних банків та її значення для стабільності банківської системи.....	62
1.3. Ресурси банку та їх формування.....	65
1.3.1.Економічна характеристика та джерела формування банківських ресурсів, їх класифікація.....	65
1.3.2.Банківський капітал: суть, структура, функції та значення.....	66
1.3.3.Характеристика фондів банку, що формують його капітал.....	71
1.3.4.Достатність капіталу банку.....	74
РОЗДІЛ 2. ОПЕРАЦІЇ КОМЕРЦІЙНИХ БАНКІВ З ОРГАНІЗАЦІЇ РОЗРАХУНКІВ І ОБСЛУГОВУВАННЯ ПЛАТІЖНОГО ОБОРОТУ ПІДПРИЄМСТВ І ОРГАНІЗАЦІЙ	78
2.1.Основи організації грошових розрахунків у народному господарстві.....	78
2.1.1.Характеристика платіжного обороту.....	78
2.1.2.Суть та принципи організації безготівкових розрахунків. Система і законодавча база розрахунків в Україні.....	80

2.1.3.Відкриття і ведення банківського рахунку. Характеристика різних видів рахунків	86
2.2. Форми та способи безготівкових розрахунків, сфера використання і порядок проведення розрахункових операцій	91
2.2.1.Оформлення розрахункових документів та порядок їх приймання і виконання банками	91
2.2.2.Розрахунки із застосуванням платіжних доручень	96
2.2.3.Розрахунки із застосуванням платіжних вимог-доручень	100

Частина 2

Частина 3

Частина 4

ВСТУП

На сучасному етапі економічного розвитку, в умовах трансформації національної економіки, серед проблем, пов'язаних з виходом України з кризового стану, важливе місце посідає завдання формування ефективної банківської системи. Як найважливіший елемент відтворювальної структури економіки банківські установи організують рух і перерозподіл ресурсів суспільства в їх грошовому виразі. Через банківську систему проходять грошові розрахунки і платежі господарюючих суб'єктів та населення в цілому. Саме комерційні банки виконують важливу функцію мобілізації тимчасово вільних грошових ресурсів і перетворення їх у реальний капітал, здійснюючи різноманітні кредитні, інвестиційні та інші операції і забезпечуючи, таким чином, потреби економіки в додаткових ресурсах. Серед суб'єктів фінансово-господарської діяльності комерційні банки – це саме та галузь, яка повинна бути спроможна своєчасно прогнозувати динаміку економічної кон'юнктури, а також якнайшвидше та досить гнучко реагувати на будь які зміни що відбуваються на фінансовому ринку.

Останні десятиріччя корінним чином змінили погляди на банки та банківську діяльність. З одного боку, це обумовлено можливими практично миттєвими змінами умов функціонування банків. З іншого – все очевидніша інтеграція банківських систем, фінансова конкуренція, що посилюється, розвиток інформаційних технологій зводять нанівець традиційні методи здійснення банківських операцій. У зв'язку з цим у сучасних умовах банки досить швидко еволюціонують щодо використовуваних методів управління, тому на сьогодні важливого значення набувають проблеми формування класу високопрофесійних менеджерів-банкірів, спроможних здійснювати ефективне управління банківською діяльністю в умовах нестабільності й значних коливань на фінансових ринках та жорстких регулятивних обмежень. Це потребує постійного вивчення та аналізу новітніх способів, підходів до здійснення банківських операцій, та, в свою чергу, тісно пов'язано із необхідністю впровадження комплексних заходів з підготовки кваліфікованих фахівців банківської справи, підвищення ефективності та вдосконалення діючих навчальних програм. Одним з таких заходів і є цей конспект лекцій з дисципліни «Банківські операції» для студентів економічних спеціальностей.

РОЗДІЛ І ЕКОНОМІЧНІ ОСНОВИ БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ

1.1 Сучасна банківська система України

1.1.1 Банківська діяльність: поняття, процес становлення, функції

В економічній літературі трапляються різні тлумачення поняття банку і процесу його становлення.

Аналіз досліджень банківської діяльності дав змогу виділити *два напрямки, які по-різному визначають час виникнення перших банків*.

1. На думку ряду вчених, перші банки виникли в XIV—XV ст. в італійських містах-республіках Венеції, Генуї. Перший банк, у сучасному його розумінні, виник в Італії в 1407 р. (Banka di San Giorgio).

Слово "*банк*" походить від італ. "*banco*" — *стіл*, на якому середньовічні міняйли розкладали свої монети в мішках і посудинах. Міняйли були представниками грошово-торгового капіталу. Вони приймали грошові вклади від купців і спеціалізувалися на обміні грошей різних міст і країн. З часом міняйли стали використовувати ці вклади, а також власні кошти, щоб давати позики і отримувати за це відсотки, що означало перетворення міняйл на банкірів.

Банкірами називали міняйл в Генуї уже в XII ст. Від слова "*banko*" походить також "*банкрут*": коли міняйло зловживав чисюсь довірою, розбивали стіл, за яким він сидів — "*banko rotto*".

Таким чином, на думку цієї групи економістів, банк як особливий вид підприємницької діяльності виник в період розвитку товарно-грошових відносин, коли була потрібна мережа спеціальних закладів, що регулювали б грошовий обіг і здійснювали кредитні операції. Тому банки з'явилися тільки на такій стадії розвитку кредиту, коли без його широкого використання неможливе було функціонування капіталістичних підприємств. Ці науковці вважають, що банк — це виключно явище капіталістичної системи господарювання.

2. Інші вчені вважають, що банківська справа виникла в більш ранній період. В Єгипті банківські операції здійснювались в 2700 р. до н. е. Збірник законів Хаммурапі (1704—1662 рр. до н.е.) свідчить про те, що у Вавилоні та Ассирії в обігу були свого роду чеки "*bekseni*", а форми зберігання коштів і позичкові операції регулювалися законами.

У Стародавній Греції банкірів називали трапезидами (від гр. "*trapeza*" — *стіл*). Крім прийому вкладів, стародавні греки за відповідну плату здійснювали обмін грошей. Роль банкірів часто виконували служителі храмів.

Перші банкіри, крім кредитних операцій, поступово почали здійснювати операції з обслуговування вкладників.

Розрахунки здійснювалися за допомогою так званого *трансфериту*, тобто переносу грошових коштів з однієї таблиці рахунка на іншу. Кожний вкладник мав свою таблицю із зазначеним іменем. Якщо клієнти здали на зберігання свої вільні кошти в банк, то їм уже не потрібно було платити особисто ту чи іншу суму; всі платежі за них виконував банкір, у якого перебував вклад і таблиця (рахунок у сучасному розумінні) з іменем вкладника. Грошові кошти з таблиці одного вкладника переносились до таблиці іншого, що було найпростішою формою безготівкових розрахунків. Спочатку необхідним було особисте розпорядження клієнта про перерахування коштів, а потім з'явилися письмові розпорядження (сучасні чеки), які полегшили й прискорили взаємні платежі.

Отже, все це свідчить, що думка про виникнення перших банків в умовах мануфактурної стадії капіталізму не є остаточною, а операції з приймання коштів на зберігання і видача позик в Стародавньому Світі були передумовами зародження банку.

Таким чином, банківська справа веде початок з надання позик не за рахунок власних коштів, а переважно за рахунок промислових і торгових капіталістів та інших власників грошей; при цьому позики надавалися не тільки і не стільки металевими грошима, скільки борговими розписками (з яких згодом виникла банкнота), тобто записами позик на рахунок клієнтів.

В XVI—XVII ст. об'єднання купців ряду міст (Венеції, Генуї, Мілана, Амстердама, Гамбурга) створили спеціалізовані "*жиробанки*" для здійснення безготівкових розрахунків між своїми клієнтами-купцями. Жиробанки вели розрахунки між своїми клієнтами в спеціальній грошовій одиниці. Свої вільні грошові засоби вони надавали в позику державі, містам і привілейованим зовнішньоторговельним компаніям.

Зародження комерційного кредиту в нашій країні було обумовлено, як і в Західній Європі, зростанням суспільного виробництва і поширенням торговельно-грошових відносин. Уже в XVIII ст. багато торговельних угод здійснювались із відстрочкою, тобто в кредит. Однак панування кріпацтва затримало і деформувало розвиток кредитування.

Враховуючи 300-літню спільну історію розвитку України і Росії, можна розглядати історію банківської справи як спільну для цих двох країн, з деякими особливостями, характерними для західного регіону України.

Своєрідність становлення банківської справи в Росії полягала в тому, що утворенню приватних кредитних установ передувало більш ніж столітній період панування казенних (державних) банків.

Скориставшись напрацьованими в західноєвропейських країнах організаційними формами капіталістичного кредиту, царська влада створила в другій пол. XVIII — першій пол. XIX ст. цілу *систему казенних кредитних установ*:

- Банк для дворянства (1754—1786 рр.);
- Банк для покращення при Санкт-Петербурзькому порту комерції (1754—1887 рр.);
- Астраханський банк (1764—1821 рр.);
- Схоронні скарбниці при Петербурзькому та Московському будинках виховання (1772—1860 рр.);
- Державний банк позики (1787—1860 рр.);
- Комерційний банк (1818—1860 рр.).

Кошти, що акумулювалися в цих банках, призначалися на позики поміщикам, покриття бюджетного дефіциту уряду і лише в незначній мірі — на заохочення обмеженої частки привілейованих промисловців і торговців. Тобто ці накопичення відволікалися від виробничого використання, що перешкоджало природному процесу становлення капіталістичної банківської справи.

Створена в 1733 р. в Петербурзі *Монетна канцелярія* була призначена для видачі позик усім без винятку під заставу золота і срібла з виплатою 8 % річних.

Таким чином, банки — це установи, що акумулюють грошові кошти і нагромадження, надають кредити, здійснюють грошові розрахунки, облік векселів, емісію грошей та цінних паперів, операції з золотом, іноземною валютою тощо.

Іншими словами, банки — це установи, які здійснюють особливий вид підприємницької діяльності, пов'язаної з рухом позикових коштів, їх мобілізацією і розподілом.

В українському законодавстві, зокрема, в Законі України "Про банки і банківську діяльність" від 07.12.2000 р., **банківська діяльність** визначається як залучення у вигляді вкладів грошових коштів фізичних і юридичних осіб та розміщення зазначених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик, відкриття і ведення банківських рахунків фізичних та юридичних осіб.

Відповідно до цього, **банк** — це юридична особа, яка має виключне право на підставі ліцензії Національного банку України здійснювати такі операції: залучення у вигляді вкладів грошових коштів фізичних і юридичних осіб та розміщення зазначених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик, відкриття і ведення банківських рахунків фізичних та юридичних осіб.

Іншим фінансовим посередникам здійснювати цю діяльність заборонено.

Особливий статус банків пов'язаний з їх відповідальністю за стан економіки: вплив на масу грошей в обігу. Тому потрібна особлива система контролю і регулювання діяльності банків — банківська система.

1.1.2 Реорганізація банківської системи України

Банківська система — сукупність різноманітних видів банків та банківських інститутів у їх взаємозв'язку, які діють в тій чи іншій країні в певний історичний період; складова кредитної системи. Виникає банківська система не внаслідок механічного поєднання окремих банків, а базується на заздалегідь виробленій концепції, в межах якої відводиться певне місце кожному виду банків і кожному окремому банку.

Донедавна в Україні вся банківська система була державною. Починаючи з 1991 р. відбувається роздержавлення банківської системи.

Однак реорганізація банківської системи розпочалася ще з 1987 р., тому що децентралізація управління економікою в умовах переходу до ринку потребувала зміни ролі банківської системи в механізмі управління економікою.

Передбачалися зміни організаційної структури банківської системи, підвищення ролі банків, посилення їх впливу на розвиток народного господарства, перетворення кредиту в дійсно економічний важіль.

На першому етапі реорганізації була створена нова структура державних банків (до 1987 р. банківська система включала три банки-монополіста: Держбанк, Будбанк СРСР, Зовнішторгбанк СРСР + система Держтрудоощадкас).

Модель реорганізації передбачала:

— створення дворівневої банківської системи (центрального емісійного банку і державних спеціалізованих банків, що безпосередньо будуть обслуговувати народне господарство);

— переведення спеціалізованих банків на повний госпрозрахунок і самофінансування ;

— вдосконалення форм і методів кредитних відносин з підприємствами різних галузей народного господарства.

Центральне місце в кредитній системі мав зайняти Державний банк. Функції з кредитування і розрахунків, які він виконував раніше, були передані спеціалізованим банкам. Таким чином, передбачалося відокремити емісійну діяльність банків від діяльності з кредитування.

На Державний банк **СРСР** покладалися функції координатора діяльності спеціалізованих банків і проведення єдиної для всіх банків державної кредитної політики. Інші банки спеціалізувалися на обслуговуванні народногосподарського комплексу: Промислово-будівельний банк **СРСР**, Агропромисловий банк **СРСР**, Банк житлово-комунального господарства і соціального розвитку **СРСР**, Зовнішекономібанк **СРСР** тощо.

Завдяки спеціалізації банків певною мірою відбулося:

— посилення їх зв'язку з клієнтами;

— посилення впливу грошово-кредитних відносин на виробництво;

— покращення структури кредитних вкладень.

Однак цього вдалося досягти лише завдяки використанню адміністративних методів управління кредитом і грошовим обігом, які практично вичерпали себе.

Ефективна система економічного регулювання грошового обігу в процесі реорганізації банків не була створена, що збільшило товарно-грошову незбалансованість економіки.

Реорганізація була проведена "зверху" адміністративними методами. "Закріплення" клієнтури за спеціальними банками залежно від її галузевої належності зумовило нерівномірний розподіл пасивів між створеними спецбанками. Не змінилися принципово кредитні відносини: зберігалися кредитування в напівавтоматичному режимі, адміністративний метод розподілу кредитних ресурсів, не була ліквідована монопольна структура банківської системи, а були лише перерозподілені сфери впливу спецбанків за відомчим принципом, що робило неможливою конкуренцію між ними.

Виникла об'єктивна необхідність у другому етапі банківської реформи, який треба було спрямувати на комплексну реконструкцію системи економічних відносин у сфері кредиту. Цей етап розпочався в 1988 р. створенням перших комерційних банків.

Для України характерними були *ряд специфічних особливостей реформування банківської системи.*

1988—1990 рр. На цьому етапі українські банки *ресструвалися у Москві за таким принципом:*

— Міністерські або галузеві банки (понад 15 банків): Мінмонтаж УРСР — Монтжспецбанк; Держпостач УРСР — Укрпостачбанк (правонаступник — банк "Ажіо"); Мінбуд — Укрбудбанк (правонаступник — банк "Відродження"); Мінлегпром — Легбанк; Мінліггосп — Лісбанк; Міншляхбуд — Шляхбанк (правонаступник — Трансбанк) та ін.

— За змішаною ознакою — різні державні та кооперативні установи (понад 20 банків): Укрінбанк, Градобанк, Перкомбанк, Народний банк, Українська фінансова група, Приватбанк та ін.

— Філіали московських банків: Інкомбанк, Східінвестбанк та ін.

— Продовжують працювати з державним статусом такі банки: Промінвестбанк, "Україна", Укрсоцбанк, Ощадбанк, Укрексімбанк.

— **1991—1992 рр.** На цьому етапі необхідно було вирішити *два завдання:* Створення нового механізму грошово-кредитного регулювання, що давав би змогу економічними методами впливати на макроекономічні пропорції суспільного відтворення.

— Створення умов для вільного переливання фінансових ресурсів у ті сфери і галузі, де їх використання дає найбільший ефект.

З метою створення системи грошово-кредитного регулювання, адекватної ринковим умовам, що складаються, був змінений статус Державного банку і його роль в економіці країни. Тобто, зі здобуттям Україною незалежності був створений Національний банк України (НБУ) на основі концепцій, прийнятих в країнах з розвинутою ринковою економікою (зокрема, в Німеччині).

У цей період банківської реформи реорганізується не тільки структура банків, а й відбуваються глибинні зміни в характері кредитних відносин, виробляються нові методи кредитування.

Починаючи з 2 жовтня 1991 р. відбувається перереєстрація банків в Українській книзі реєстрації банків, а також вносяться зміни до складу засновників комерційних банків (згідно з постановою Кабінету Міністрів України "Про передачу міністерських пакетів акцій на управління до Міністерства фінансів" до засновників банків більше не належать міністерства); державні банки (Промінвестбанк, "Україна", Укрсоцбанк) акціонуються персоналом банків та окремими клієнтами цих банків.

1992—1993 рр. Створюються банки *"нової хвилі"* із залученням значного обсягу приватного капіталу (подальший розвиток СП, МП, АТ) і коштів новостворюваних державних бюджетних і позабюджетних фондів, відбувається диверсифікація пасивів у діючих банках, до яких належать "Аваль", "Інко" (набуває статусу юридично самостійного, незалежного від Москви банку); "Відродження", Трансбанк.

Під час гіперінфляції — масове утворення дрібних *"кишенькових"* банків. Протягом року реєструється понад сто таких установ, в основному з приватним капіталом.

1994—1996 рр. Для цього етапу характерне призупинення інфляційних процесів, встановлення НБУ регулюючих правил діяльності комерційних банків. У 1994 р. НБУ впроваджено передову *платіжну систему (СЕП)*, проведено грошову реформу та *введено національну валюту* (1996 р.). Одна з ознак цього етапу — низький рівень банківського менеджменту (примітивний підхід до видачі кредитів та створення філіалів). Усе це призвело до *банківської кризи та банкрутства окремих банків*:

— **1994 р.** — 12 банків;

— **1995 р.** — 20 банків (у тому числі найбільших комерційних банків — "Інко", "Відродження", Економбанк, Лісбанк);

— **1996 р.** — 45 банків — пряме банкрутство, 60 банків — приховане банкрутство.

1996—1997 рр. В Україні реєструються представництва іноземних банків та банки за участю іноземного капіталу (всього 14); змінюються акціонери, відбувається продаж і перепродаж комерційних банків та їхніх філій (майже 70); а також відбувається реєстрація нових комерційних банків.

1998 р. Проведено реформу бухгалтерського обліку і звітності, при цьому здійснено перехід на міжнародні стандарти бухгалтерського обліку і звітності. Паралельно з цим введено електронний депозитарій цінних паперів.

Серед особливостей розвитку банківського сектору в 1998р. можна виділити:

- вплив деформованої структури і напрямку фінансових потоків на характер доходів, отримуваних банками;
- концентрація банківського капіталу;
- диверсифікація банківської діяльності з метою розширення спектра супутніх послуг в усіх сферах;
- посилення конкуренції в банківській сфері, в першу чергу, між вітчизняними та зарубіжними банками;
- сегментація ринку банківських послуг за галузевими, функціональними та регіональними ознаками;
- орієнтація на активну участь банківських організацій у процесі здійснюваних перетворень на основі злиття банківського, промислового та фінансового капіталів.

Процес реформування банківської системи має комплексний характер, він охоплює всі елементи банківського сектору і перебуває у нерозривній взаємодії з усіма сферами діяльності держави.

Банківська система України створена та функціонує відповідно до принципу дворівневості, що добре зарекомендував себе в країнах з ринковою економікою.

На першому — вищому рівні ієрархії — перебуває Національний банк України, який здійснює нагляд та контроль за діяльністю комерційних банків і займається їх розрахунково-кредитним обслуговуванням.

Комерційні банки — це *другий рівень ієрархії* дворівневої банківської системи. Вони займаються обслуговуванням підприємств, установ, організацій та населення. Їх часто називають кровоносними судинами економіки.

Після проголошення незалежності України в 1991 р. відбулася перереєстрація комерційних банків в Українській республіканській книзі реєстрації банків, валютних бірж та інших фінансово-кредитних установ. Цей реєстр в подальшому становленні вітчизняного банківського сектору зазнавав значних змін (табл. 1.1).

Аналіз досвіду формування банківських систем ринкового типу в країнах Східної Європи свідчить про певні особливості цього процесу для кожної із країн, а також виявляє закономірності, окреслюючи спільну проблематику. В Україні, як

і в країнах усього регіону, на початковому етапі формування значна кількість комерційних банків за організаційною структурою та принципами функціонування часто не відповідали міжнародним нормам і стандартам.

Таблиця 1.1 - Динаміка окремих показників діяльності комерційних банків України.

Показник	Рік				
	1994	1996	1998	2000	2002
1. Кількість зареєстрованих банків (на кінець року),	28	29	14	95	82
в т. ч.: — державні	2	2	2	2	2
— акціонерні товариства	159	177	178	169	155
— відкритого типу	96	125	125	120	107
— закритого типу	63	52	53	49	48
— товариства з обмеженою відповідальністю	67	50	34	26	26
— за участю іноземного капіталу,	12	14	28	31	20
в т. ч. 100 %	1	2	9	7	7
2. Сплачений статутний капітал діючих комерційних банків, млн. грн.	87	1098	2103	3666	6003
3. Капітал комерційних банків, млн. грн.	365	3156	4786	6275	9983

Структура пасивної й активної частин їх балансів показує, що вони не завжди сприяють розвитку ринкових відносин, передусім безпосередньо у сфері виробництва та інвестицій. Історично банківським сферам майже кожної із країн згаданого регіону притаманний яскраво виражений монополізм. На 7—10 найбільших комерційних банків припадає до 70—80 % обсягу всіх банківських послуг. До групи найбільших в Україні входять банки, сукупні активи яких перевищують 1,3 млрд. грн. За станом на кінець 2002 р. до них належали 10 банків, що становило близько 6,4 % загальної кількості діючих банків (157), до групи "великі банки" (з активами понад 500 млн. грн.) — 7,6 %, "середні" (більше 200 млн. грн.) — 27,7 %, "малі" (до 200 млн. грн.) — 64,3 % (власні розрахунки).

Основні зовнішні чинники, які негативно впливають на розвиток банківської системи України:

— повільні темпи ринкової трансформації та реструктуризації реального сектору економіки;

— слабкий та недостатньо прозорий фінансовий стан значної частини суб'єктів господарювання, низька платіжна дисципліна;

— надмірний податковий тиск та численні податкові пільги для суб'єктів господарювання;

— слабкість законодавчого захисту прав кредиторів, включаючи серйозні недоліки правозастосування тощо.

Поряд з цим, розвиток банківської системи України на сучасному етапі також стримується *проблемами, притаманними суто банківській системі*, серед яких:

- недостатній рівень капіталізації банківської системи;
- відсутність в банках ефективних механізмів та інструментів управління ризиками, планування та стратегії розвитку;
- низький рівень банківського менеджменту та корпоративного управління;
- низька рентабельність активів через загальну низьку якість активів, високу частку неприбуткових активів у загальних активах банків та невинновданов високу вартість ведення бізнесу;
- недостатня ефективність банківського нагляду, зокрема в частині нагляду на основі оцінки ризиків банківської діяльності та ін.

У зв'язку з цим, *основними цілями розвитку вітчизняної банківської системи можна визначити:*

- зміцнення банківської системи України, підвищення її стійкості до криз;
- зміцнення довіри до банків зокрема та до банківської системи взагалі з боку вкладників та інвесторів (кредиторів);
- поглиблення інтеграції банківської системи України у світовий фінансовий простір;
- активізація діяльності банків із залучення коштів та їх трансформації в кредит для суб'єктів реального сектору економіки;
- розширення спектра та збільшення обсягів продуктів та послуг на банківському та фінансових ринках тощо.

1.1.3 Основи організації бухгалтерського обліку в банківських установах України

Сучасний етап розвитку України визначається як перехідний до становлення нової моделі господарювання, за якої сутність підприємництва полягає в умінні оцінити потенційну прибутковість конкретного проекту в поєднанні зі здатністю ефективно використовувати ресурси, що є основним принципом міжнародного бізнесу. Суб'єкти господарської діяльності України нині активно працюють на міжнародних ринках. Найбільш значні зрушення відбулися в банківському секторі. Співпраця банків України з міжнародними організаціями потребує додержання загальноприйнятих підходів до складання фінансової звітності. Саме тому Національний банк України став ініціатором переходу до міжнародних стандартів бухгалтерського обліку.

Початком реформи бухгалтерського обліку на рівні НБУ та комерційних банків став Указ Президента України "Про перехід до загальноприйнятої у міжнародній практиці системи обліку та статистики" від 23.05.1992 р., на підставі якого було розроблено концепцію реформи бухгалтерського обліку в банківському секторі України. Вона передбачала такі етапи:

- Створення нової ідеології обліку, яка базується на загальноприйнятих міжнародних принципах.
- Запровадження нового Плану рахунків.
- Поділ бухгалтерського обліку на фінансовий та управлінський.
- Перехід від звітності за формами до звітності за економічними показниками.
- Запровадження таких інструментів, як метод нарахування, метод переоцінки, метод резервів.

Введений у дію з 01.01.2000 р. Закон України "Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні" законодавчо визначає, що розробка питань методології бухгалтерського обліку та фінансової звітності здійснюється Міністерством фінансів України, а порядок ведення бухгалтерського обліку та складання фінансової звітності в банках встановлюється Національним банком "України" відповідно до цього Закону та національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку (ст. 6, п. 3).

Законодавчо передбачено *десять принципів бухгалтерського обліку*.

— *Автономність*: кожне підприємство розглядається як юридична особа, відокремлена від її власників, у зв'язку з чим особисте майно та зобов'язання власників не повинні відображатися у фінансовій звітності підприємства.

— *Безперервність*: оцінка активів та зобов'язань підприємства здійснюється з погляду, що його діяльність буде тривати далі.

— *Обачність*: застосування в бухгалтерському обліку методів оцінювання, які мають запобігати заниженню оцінки зобов'язань та витрат і завищенню оцінки активів і доходів підприємства.

— *Єдиний грошовий вимірник*: вимірювання та узагальнення всіх господарських операцій підприємства у його фінансовій звітності здійснюється в єдиній грошовій одиниці.

— *Нарахування та відповідність доходів та витрат*: для визначення фінансового результату звітного періоду необхідно порівняти доходи звітного періоду з витратами, що були здійснені для отримання цих доходів. При цьому доходи і витрати відображаються в бухгалтерському обліку та фінансовій звітності в момент їх виникнення, незалежно від дати надходження або сплати грошових коштів.

— *Історична (фактична) собівартість*: пріоритетною є оцінка активів підприємства, яка виходить з витрат на їх виробництво та придбання.

— *Повне висвітлення*: фінансова звітність має містити всю інформацію про фактичні чи потенційні наслідки господарських операцій та подій, здатних вплинути на рішення, що приймаються на їх основі.

— *Періодичність*: можливість розподілу діяльності підприємства на певні періоди з метою складання фінансової звітності.

— *Послідовність*: постійне (із року в рік) дотримання підприємством обраної облікової політики. Зміна облікової політики можлива лише у випадках, передбачених національними положеннями (стандартами) бухгалтерського обліку, і має бути обґрунтована та відображена у фінансовій звітності.

— *Превалювання сутності над формою*: операції обліковуються відповідно до їх сутності, а не лише за юридичною формою.

Що ж стосується *банківських установ*, то принципи необхідно доповнити:

— *Дата операції*: операції відображаються в бухгалтерському обліку в день їх здійснення, тобто в день виникнення прав (активів) або зобов'язань (пасивів) незалежно від дати руху коштів за ними.

— *Окреме відображення активів та пасивів*: усі статті активів та пасивів оцінюються окремо і відображаються в розгорнутому вигляді. Усі рахунки є активними або пасивними, за винятком клірингових, транзитних або технічних рахунків.

— *Відкритість*: фінансові звіти мають бути достатньо якісними і детальними, легко зрозумілими користувачеві, правдиво відображати операції банку, у них слід уникати неоднозначностей у відображенні позиції банку.

— *Консолідація*: комерційний банк повинен складати консолідований баланс у цілому по банку з урахуванням своїх дочірніх та спільних підприємств і організацій банку за виключенням залишків за взаємними розрахунками та вкладеннями.

Бухгалтерський облік у банках — це система, що є складовою обліку, яка включає сукупність правил, методик та процедур обліку для виявлення, вимірювання, реєстрації, накопичення, узагальнення, зберігання та передавання інформації про операції банку зовнішнім користувачам, а також внутрішнім користувачам для прийняття управлінських рішень.

Систему обліку згідно з Міжнародними стандартами бухгалтерського обліку (МСБО) складають *фінансовий та управлінський облік*, а також *податковий облік*, які ґрунтуються на єдиній інформаційній базі, відрізняючись формою та періодичністю розрахунку даних.

Кожний із зазначених видів має властиві йому мету, призначення, коло користувачів облікової інформації і відіграє свою роль в управлінні підприємством, організацією або установою.

У "Положенні про організацію бухгалтерського обліку та звітності в банківських установах України", затвердженому постановою Правління НБУ від 30.12.1998 р. № 566, визначено: "*Фінансовий облік* забезпечує своєчасне та повне відображення всіх банківських операцій та надання користувачам інформації про стан активів і зобов'язань, результати фінансової діяльності та зміни в них. На основі даних фінансового обліку складається фінансова звітність, яка не є комерційною таємницею, регулюється державою, стандартами різних рівнів і відкрита для користування. Інколи фінансовий облік називають *зовнішнім*. Зміни в фінансовому обліку не впливають на податковий облік".

Управлінський облік ведеться з метою забезпечення керівництва банку та його підрозділів оперативною фінансовою і нефінансовою інформацією у визначеній ними формі для планування, оцінки, контролю й використання власних ресурсів.

Управлінський облік забезпечує внутрішні потреби в інформації, виходячи зі специфіки та особливостей діяльності й структури управління. Банки самостійно обирають метод обліку затрат та калькулювання собівартості послуг (робіт), визначають зміст внутрішньої звітності, а також строки її подання для різних рівнів управління. В процесі організації управлінського обліку має забезпечуватися ідентичність інформації і розрахунків, здійснених на основі фінансового обліку.

На відміну від фінансового обліку, який регулюється законом та національними (міжнародними) стандартами, управлінський облік суб'єкти господарювання ведуть самостійно, враховуючи особливості діяльності, структуру й розміри підприємства, потреби та вимоги управління.

Окремо від фінансового та управлінського обліку банки ведуть податковий облік. *Податковий облік* керується правилами ведення бухгалтерського обліку, встановленими урядовими органами, що наділені повноваженнями стягувати податки.

Податковий облік ведеться з метою накопичення даних про валові доходи та витрати відповідно до чинного законодавства і використовується для складання податкової звітності, форма, правила, порядок і термін подання якої визначаються Державною податковою адміністрацією. Зміни в податковому обліку не впливають на фінансовий облік.

Бухгалтерський облік ведеться безперервно з моменту реєстрації банку до його ліквідації.

Банки самостійно обирають систему та підсистеми бухгалтерського обліку, виходячи з потреб управління банком, обсягу банківських операцій і кількості працівників. *Будь-яка система обліку має забезпечити:*

- дотримання принципів бухгалтерського обліку;
- єдність методологічної основи;
- взаємозв'язок даних синтетичного й аналітичного обліку;
- хронологічне та систематичне відображення всіх операцій банку в реєстрах бухгалтерського обліку на підставі первинних документів;
- накопичення і систематизацію даних обліку за показниками, необхідними для управління банком, а також складання звітності.

Банк самостійно визначає свою облікову політику, розробляє систему і форми управлінського обліку, внутрішньої звітності та контролю операцій, визначає права працівників на підписування документів, затверджує правила документообігу і технологію обробки облікової інформації, додаткову систему рахунків і реєстрів аналітичного обліку.

Облікова політика банку — це сукупність визначених у межах чинного законодавства принципів, методів і процедур, що використовуються банком для складання та подання фінансової звітності.

Положення про облікову політику банку затверджується наказом до початку нового календарного року. Облікова політика банку доводиться до відома всіх філій та підрозділів банку.

Цим документом установлюється порядок ведення бухгалтерського обліку операцій, які здійснює банк згідно з чинним законодавством. У ньому мають повно відображатися особливості організації та ведення бухгалтерського обліку банку. Внесення змін до Положення про облікову політику банку протягом року, як правило, не допускається (окрім випадків істотних змін у діяльності або правовій базі).

Обов'язково мають бути розроблені та затверджені *основні складові облікової політики банку*:

- характеристика аналітичних рахунків внутрішнього плану рахунків;
- додаткові реєстри аналітичного обліку та форми первинних документів, на підставі яких здійснюються операції (крім тих, що визначені в загальному порядку), включаючи форми документів для внутрішньої бухгалтерської звітності;
- правила документообігу та технології обробки облікової інформації;
- перелік визначених прав працівників банку на підписування документів;
- перелік операцій, що потребують додаткового контролю;
- порядок проведення інвентаризації і методи оцінки активів та зобов'язань;

- порядок контролю за здійсненими внутрішніми банківськими операціями;
- порядок розрахунків між філіями та іншими структурними підрозділами банку (внутрішньо системні розрахунки);
- порядок фінансування (бюджетування) структурних підрозділів банку;
- порядок консолідації фінансової звітності асоційованих та дочірніх компаній;
- порядок застосування в обліку принципу нарахування доходів та витрат (включаючи порядок амортизації активів банку, створення та використання резервів);
- політика банку щодо роботи з цінними паперами (як придбаними, так і емітованими);
- процедури вивірки та контролю (операцій, звітності тощо);
- порядок реєстрації договорів;
- інші документи та рішення, необхідні для організації бухгалтерського обліку.

Національний банк України зобов'язав банки:

- сформувати свою облікову політику за допомогою опису обліку всіх операцій банку з визначенням методів оцінки власних активів;
- розробити та затвердити форми реєстрів обліку;
- визначити процедури перевірки тотожності даних аналітичного та синтетичного обліку;
- визначити порядок формування та зберігання первинних документів, облікових реєстрів.

Будь-які зміни в обліковій політиці, що мають суттєвий вплив на показники звітного або майбутніх періодів, мають описуватися із зазначенням їх причин і змін у відповідних статтях.

Зміни положень облікової політики на наступний рік та причини цих змін мають відображатися у пояснювальній записці до річного звіту банку.

Не вважається зміною в обліковій політиці:

- нова облікова політика щодо операцій, які не є суттєвими;
- нова облікова політика щодо операцій, які відрізняються за своєю суттю від попередніх і не здійснювалися раніше.

Нова облікова політика застосовується до подій та операцій з часу їх виникнення.

Законом України "Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні" від 16.07.99 р. № 996-XIV чітко регламентується відповідальність керівника установи за організацію бухгалтерського обліку та забезпечення фіксування фактів здійснення операцій у первинних документах, збереження об-

роблених документів, реєстрів звітності протягом встановленого терміну, але не менше трьох років, створення необхідних умов для правильного ведення бухгалтерського обліку.

Відповідальність за несвоєчасне складання первинних документів і реєстрів бухгалтерського обліку та недостовірність даних, наведених у них, несуть особи, які склали та підписали ці документи.

Що стосується звітності, то відповідно до Закону України "Про банки і банківську діяльність" (ст. 69), *Національний банк України встановлює для банків:*

1. Форми звітності та методику її складання;
2. Періодичність та строки подання звітності;
3. Структуру пояснювальної записки;
4. Мінімум відомостей, що підлягають опублікуванню, та строки їх подання;

5. Методику складання консолідованої звітності.

Одним із етапів реформування бухгалтерського обліку в комерційних банках є розробка та впровадження нового плану рахунків.

План рахунків фінансових банківських установ — систематизований перелік рахунків бухгалтерського обліку, призначений для реєстрації господарських операцій. Він використовується для відображення бухгалтерської інформації та є складовою національної системи бухгалтерського обліку.

Новий План рахунків, затверджений постановою Правління НБУ 28.11.97 р. № 388, впроваджено у комерційних банках з 1 січня 1998 р. Він узгоджений із загальноприйнятими у міжнародній практиці принципами та міжнародними стандартами бухгалтерського обліку і є обов'язковим для всіх установ комерційних банків.

План рахунків, розроблений окремо для установ НБУ, за структурою майже не відрізняється від плану рахунків для комерційних банків, але має деякі особливості за змістом. Це пов'язано з тим, що НБУ виконує операції, характерні тільки для центрального банку: емісійні операції, обслуговування уряду та зовнішнього боргу, регулювання діяльності комерційних банків тощо.

План рахунків можна поділити на *три логічні частини* — балансову, частину доходів та витрат і позабалансову.

Балансова частина містить перші п'ять класів Плану рахунків. На підставі цих класів складається балансовий звіт банку.

Частина доходів та витрат об'єднує класи доходів та витрат. На їх підставі складається звіт про прибутки та збитки банку.

Позабалансова частина включає клас позабалансових рахунків. У цьому класі ведеться облік умовних вимог та зобов'язань банку, банківських ризиків та інших позабалансових статей.

Частини Плану рахунків перебувають у тісному логічному зв'язку (рис. 1.1)

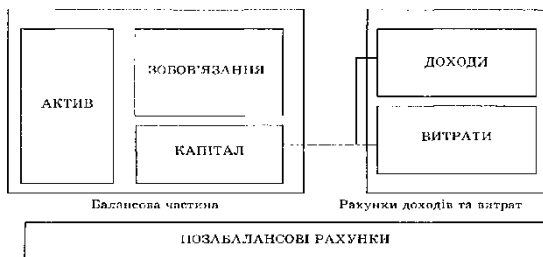

Рисунок 1.1 - Структура Плану рахунків.

Обороти і залишки за рахунками доходів і витрат накопичуються з початку звітного року і в кінці року закриваються на рахунок 5040 "Прибуток чи збиток минулого року, що очікує затвердження". Балансові рахунки (синтетичний облік) надають інформацію про операції, які виконуються установою, забезпечують відображення цих операцій у фінансовій звітності, та класифікуються за видами контрагентів, характером операцій і ступенем зниження ліквідності.

Усі рахунки в Плані згруповані в класи. *Кожний клас має:*

- рахунки II порядку (двозначні — розділ);
- рахунки III порядку (тризначні — група);
- рахунки IV порядку (чотиризначні — балансовий рахунок).

Такий підхід дає змогу виконувати групування на різних рівнях та легко складати звіти з різним ступенем агрегації.

Особливостями нового Плану рахунків є:

а) *Мультивалютність.*

План рахунків забезпечує мультивалютний облік операцій. Операції в іноземній валюті здійснюються на тих самих рахунках, що й операції в гривнях.

Зв'язок між операціями в іноземній і національній валютах забезпечують технічні рахунки:

- рахунок валютних позицій;
- рахунок гривневого еквівалента валютних позицій.

б) *Подвійний запис операцій на позабалансових рахунках.*

Змінюється методика позабалансового обліку. За новими правилами, *позабалансовий облік ведеться за тими самими принципами, що й балансовий, а саме:*

- використовується принцип подвійного запису (тобто дебет — кредит);
- облік ведеться на синтетичному (позабалансові рахунки рівня Плану рахунків) та аналітичному рівнях;

— підхід до аналітичного обліку на позабалансі буде таким самим, як і в балансі.

в) Нові вимоги до аналітичних рахунків.

Аналітичний облік забезпечується за допомогою аналітичних рахунків. Відкриття будь-яких аналітичних рахунків передбачає наявність обов'язкових параметрів згідно з вимогами Національного банку України. Додаткова інформація, необхідна для управління банком, може бути визначена банком самостійно.

г) У плані рахунків комерційних банків передбачена наявність управлінського обліку.

У структурі плану рахунків виділяють дев'ять класів (рис. 1.2).

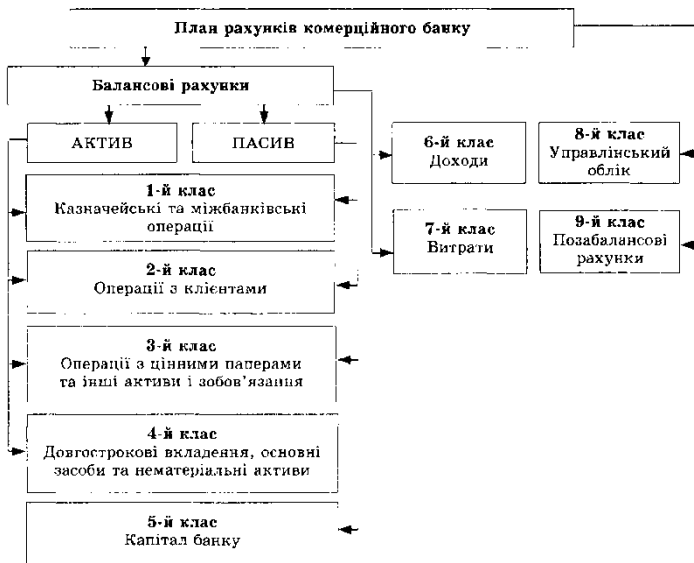

Рисунок 1.2 - Структура Плану рахунків комерційного банку.

Балансова частина Плану рахунків комерційних банків складається з п'яти класів. Їх згруповано за принципами контрагентів — готівкові операції та міжбанківські розрахунки, операції з клієнтами, операції з цінними паперами, основні фонди та малоліквідні активи, капітал банку.

Розглянемо більш детально зміст кожного класу Плану рахунків комерційного банку.

У *першому класі* обліковуються казначейські та міжбанківські операції комерційних банків.

До **казначейських інструментів** належать: готівкові кошти; банківські метали; цінні папери, що рефінансуються Національним банком України; кошти комерційного банку в НБУ; кошти НБУ у комерційному банку.

До **міжбанківських інструментів** належать: кореспондентські рахунки; депозити; кредити, у т.ч. фінансовий лізинг.

Рахунки *другого класу* використовуються для обліку операцій за розрахунками з клієнтами (крім банків) — суб'єктами господарської діяльності, органами загального державного управління та фізичними особами.

За рахунками другого класу обліковуються кредити та аванси, депозити, кошти на транзитних рахунках.

Кредити поділяються на кредити в поточну діяльність та кредити в інвестиційну діяльність.

Кредити в поточну діяльність — кредити, надані позичальникам на задоволення тимчасової потреби в коштах для фінансування поточних активів у разі розриву між часом надходження коштів та здійснення витрат. У плані рахунків обліковуються: рахунки за овердрафтом; операції РЕПО; враховані векселі; факторингові операції; кредити за внутрішніми торговельними операціями; кредити за експортно-імпортними операціями; інші кредити в поточну діяльність.

Кредити в інвестиційну діяльність — кредити, надані позичальникам на задоволення тимчасової потреби в коштах при здійсненні ними інвестиційних вкладень. У плані рахунків обліковуються за такими рахунками: кредити на будівництво та освоєння землі; кредити на купівлю будівель, споруд, обладнання та землі; фінансовий лізинг.

Депозити клієнтів класифікуються за видами:

— Кошти до запитання клієнтів банку: поточні рахунки; кошти в розрахунках; цільові кошти; інші кошти.

— Строкові депозити клієнтів банку: кошти, отримані від клієнтів за операціями РЕПО; короткострокові депозити; рахунки за довірчими операціями; довгострокові депозити та ін.

На рахунках *третього класу* обліковуються:

— Цінні папери в портфелі банку на продаж — для операцій з цінними паперами, які котируються на активному ринку і придбані з метою отримання прибутку від їх подальшого продажу до часу погашення.

— Цінні папери в портфелі банку на інвестиції — для операцій з цінними паперами, придбаними на термін до дати погашення або з метою інвестиції на строк більше 1 року.

— Цінні папери власного боргу.

- Товарно-матеріальні цінності.
- Інші активи банку: витрати майбутніх періодів; дебіторська заборгованість за господарською діяльністю банку; дебіторська заборгованість за розрахунками з працівниками банку; сумнівна дебіторська заборгованість; резерви на можливі втрати за сумнівною дебіторською заборгованістю.
- Інші пасиви банку: доходи майбутніх періодів; кредиторська заборгованість за господарською діяльністю банку; кредиторська заборгованість за розрахунками з працівниками банку; інші нараховані видатки.
- Клірингові рахунки, транзитні рахунки та суми до з'ясування.
- Позиція банку за іноземною валютою та банківськими металами та балансуючі рахунки.
- Розрахунки між філіями та іншими установами банку.

У *четвертому класі* зосереджені групи рахунків, які відображають довгострокові вкладення банку в асоційовані й дочірні компанії, в нематеріальні активи та в основні засоби.

Асоційована компанія (підприємство) — це компанія, в якій інвестор має значний вплив і яка не є ні дочірньою компанією, ні спільним підприємством інвестора. Значний вплив передбачає, що інвестор прямо або через дочірні компанії володіє 20 % або більшою часткою капіталу компанії. Значний вплив також наявний, якщо інвестор (банк) прямо або через дочірні компанії володіє часткою капіталу компанії, яка становить менше 20 %, але виконуються такі умови:

- інвестор (банк) має представників у раді директорів або аналогічному керівному органі компанії;
- інвестор (банк) бере участь у визначенні стратегії та операцій компанії;
- здійснюється багато операцій між інвестором (банком) і компанією;
- здійснюється обмін керівним персоналом між інвестором (банком) та компанією;
- інвестор (банк) надає компанії суттєву технічну або комерційну інформацію.

Дочірня компанія (підприємство) — компанія, що контролюється іншою компанією. Контроль передбачає, що материнська компанія (банк) прямо або через дочірні компанії володіє 50 % або більшою часткою капіталу компанії. Контроль також наявний, якщо материнська компанія (банк) прямо або через дочірні компанії володіє часткою капіталу компанії, що становить менше 50 %, але має:

- частку управлінських голосів у компанії, що перевищує 50 %, завдяки угодам з іншими інвесторами;
- право керувати фінансовою та виробничою політикою підприємства згідно зі статутом або угодою;

— право призначати або звільняти більшість членів ради директорів або аналогічного керівного органу компанії;

— право вирішального голосу в раді директорів або аналогічному керівному органі компанії.

П'ятий клас визначає капітал банку як залишковий інтерес банку в активах за вирахуванням зобов'язань. Він включає привнесений капітал, нерозподілений прибуток і фонди та резерви, створені за рахунок прибутку.

Усі доходи і витрати банку включаються до шостого і сьомого класів незалежно від порядку оподаткування.

Доходи — це збільшення економічних вигод протягом звітного періоду у формі надходження або зростання активів чи зменшення зобов'язань, що спричиняють збільшення капіталу і не є внесками акціонерів.

Витрати — це зменшення економічної вигоди у звітному періоді у формі відпливу або використання активів чи виникнення заборгованості, що ведуть до зменшення власного капіталу і не є розподіленням між акціонерами.

Усі операційні доходи та витрати поділяються на банківські та небанківські.

До банківських належать доходи та витрати, безпосередньо пов'язані з банківською діяльністю, визначеною Законом України "Про банки і банківську діяльність".

Небанківські доходи і витрати можуть включати інші доходи і витрати, які не належать до основної діяльності банку, але забезпечують здійснення банківської діяльності.

Банківські доходи (витрати) поділяються: на процентні, комісійні, торговельні та інші банківські операційні доходи (витрати).

До **процентних доходів (витрат)** відносять доходи (витрати), які обчислюються пропорційно до часу і суми та є компенсацією банку за взятий на себе кредитний ризик.

Комісійні — це доходи (витрати) за усіма послугами, наданими (отриманими) контрагентам, окрім комісійних, що по суті подібні до процентів.

Торговельні прибутки (збитки) — це чисті прибутки (збитки) від операцій купівлі-продажу різних фінансових інструментів.

Небанківські операційні доходи (витрати) поділяються на такі групи: адміністративні витрати та інші небанківські операційні доходи (витрати).

Адміністративні витрати — це витрати, пов'язані із забезпеченням діяльності банківської установи.

Інші небанківські операційні доходи (витрати) отримують у процесі здійснення небанківських операцій, які є складовою діяльності банку. До них належать: доходи (витрати) від продажу основних засобів, нематеріальних активів

і фінансових інвестицій; від орендних операцій; доходи від продажу окремих небанківських послуг (аудиторські послуги, підтримка програмного забезпечення, консультації нефінансового характеру тощо) та інших операцій.

Створення резервів — це визнання витрат для відображення реального результату діяльності банку із урахуванням погіршення якості його активів або підвищення ризиковості його операцій.

На рахунках *дев'ятого класу* обліковуються:

— вимоги та зобов'язання банку, які можуть виникнути в майбутні періоди та за якими банк зазнає ризику;

— документи і цінності;

— рахунки за операціями з приватизації.

Бухгалтерський облік операцій на позабалансових рахунках ведеться за системою подвійного запису. *Характеристика рахунків — актив або пасив — визначається так:*

— позабалансовий рахунок — активний, якщо при переведенні його на баланс дебетується балансовий рахунок.

— позабалансовий рахунок — пасивний, якщо при переведенні його на баланс кредитується балансовий рахунок.

Для відображення операцій за системою подвійного запису використовуються контррахунки 99-го розділу, вони відкриваються в аналітичному обліку в будь-якому розрізі на розсуд банку.

Бухгалтерський облік в банку має забезпечувати виконання принаймні *двох функцій*.

а) Запис інформації про операції, які виконуються банком, та можливість відобразити ці операції в агрегованому вигляді у балансовій та фінансовій звітності для аналізу та управління.

б) Запис детальної інформації про контрагентів кожної операції та параметри самих операцій для можливості отримати звіти у різних розрізах для внутрішнього користування, надати звіти про діяльність контролюючим органам та обрахувати макроекономічні параметри грошово-кредитної статистики. Крім того, враховуючи високий ступінь автоматизації ведення бухгалтерського обліку, необхідно передбачити ряд параметрів для автоматизованого виконання завдань, наприклад, для нарахування процентів.

Ведення агрегованого обліку для виконання першої функції забезпечується за допомогою *синтетичного обліку*, тобто з використанням балансових рахунків, детальна ж інформація про кожного контрагента та кожну операцію ведеться на рівні аналітичного обліку, тобто на аналітичних рахунках. Неможливо всю необхідну інформацію відобразити на рівні балансових рахунків, це призведе до того, що план рахунків стане громіздким та незручним для роботи. Для

збереження детальної інформації необхідно використовувати параметри аналітичного обліку.

Щоденна детальна інформація про здійснені банком операції відображається в основній формі аналітичного обліку — *на особовому рахунку*. За кожним балансовим і позабалансовим рахунком відкриваються рахунки аналітичного обліку.

Особові рахунки підлягають реєстрації в спеціальній книзі, де для кожного балансового рахунку 4-го порядку відводяться окремі аркуші. В ній реєструються всі особові рахунки клієнтів, а також рахунки, відкриті за внутрішньобанківськими операціями (облік майна, власного капіталу, доходів, витрат, результатів діяльності, розрахунків). Коли рахунок закривається, в книзі проставляється дата і вказується причина закриття. Книга зберігається у головного бухгалтера; зміни у реєстраційних записях можуть здійснюватися тільки з його дозволу.

Кожен об'єкт аналітичного обліку характеризується набором параметрів, необхідних для побудови звітності. Класифікація параметрів, а також вимоги до нумерації рахунків аналітичного обліку викладені в "Методичних вказівках про ведення параметрів аналітичного обліку", затверджених постановою Правління НБУ від 17.06.1997 р. № 191 (рис. 1.3).

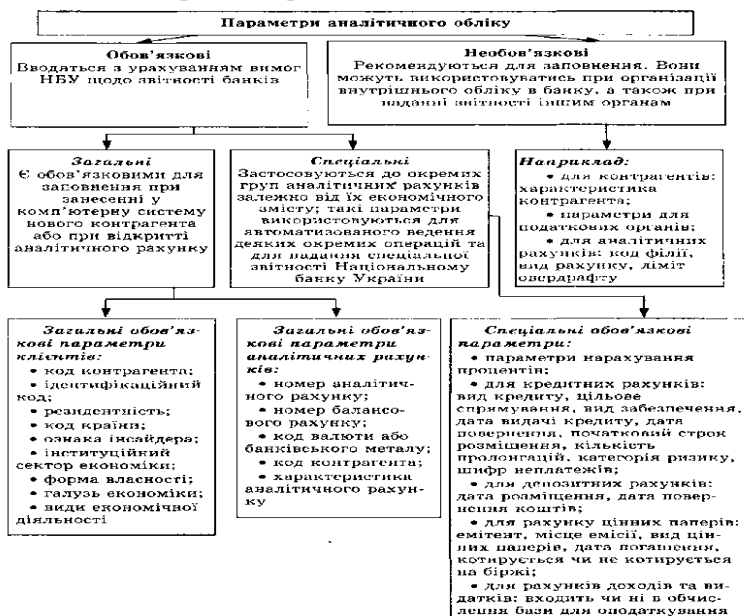

Рисунок 1.3 - Параметри аналітичного обліку.

Як правило, комплексами автоматизації бухгалтерського обліку в банках використовуються два списки — клієнтів і рахунків. Оскільки вони пов'язані ключовим полем, є можливість, з одного боку, бачити усі рахунки клієнта, а з іншого — вибирати підмножину рахунків клієнтів, які мають задану характеристику.

Усі параметри поділяються на дві групи — обов'язкові й необов'язкові. Серед обов'язкових параметрів виділяють загальні й спеціальні.

Обов'язкові параметри вводяться з урахуванням вимог Національного банку України щодо звітності банків. Вони є обов'язковими для заповнення при занесенні у комп'ютерну систему нового контрагента або при відкритті аналітичного рахунку.

Необов'язкові параметри є рекомендованими для заповнення. Вони можуть використовуватись при організації внутрішнього обліку в банку, а також при наданні звітності іншим органам.

Спеціальні параметри застосовуються до окремих груп аналітичних рахунків залежно від їх економічного змісту. Такі параметри використовуються для автоматизованого ведення деяких операцій та для надання спеціальної звітності Національному банку України.

До номера аналітичного рахунку можуть включатись лише деякі параметри з усього набору, інші параметри зберігаються поза номером рахунку і використовуються при виконанні операцій та складанні звітності.

Номер аналітичного рахунку вказує на зовнішнє подання ідентифікатора рахунку при розрахунках та у банківських документах. Номер має до 14 цифр. Перші п'ять жорстко регламентовано. Інші (від 0 до 9 цифр) банк формує самостійно відповідно до власних можливостей та потреб.

Усі номери рахунків аналітичного обліку формуються за схемою, наведеною на рис. 1.4.

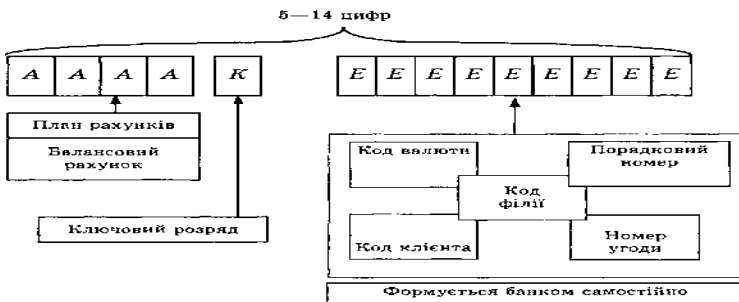

Рисунок 1.4 - Формування номера аналітичного рахунку.

Інформація, систематизована на рахунках бухгалтерського обліку, відображається в реєстрах аналітичного та синтетичного обліку. Вказані реєстри ведуться у формі спеціальних журналів, відомостей, електронних баз даних тощо.

Усі банківські операції оформлюються відповідними документами, що засвідчують здійснення операції та підтверджують її законність (рис. 1.5).

Банківський документ — це письмове розпорядження клієнта чи відповідального працівника банку на проведення грошово-розрахункової або іншої операції в банку.

Під **банківською документацією** потрібно розуміти сукупність документів, що використовують банки, і яка є письмовим підтвердженням виконання операцій та підставою для відображення в бухгалтерському обліку.

Підставою для бухгалтерського обліку операцій банку є *первинні документи*, які фіксують факти здійснення цих операцій. Первинні документи мають складатися під час здійснення операції, а якщо це неможливо — безпосередньо після її закінчення. Можуть складатися у паперовій формі та/або у вигляді електронних записів (у формі, яка доступна для читання та виключає можливість внесення будь-яких змін). Якщо первинні документи складаються у вигляді електронних записів, слід забезпечити можливість отримання інформації на папері.

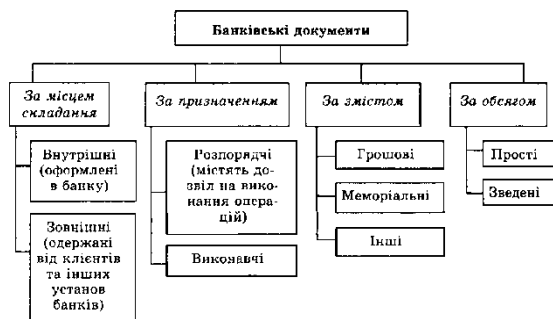

Рисунок 1.5 - Класифікація банківських документів.

Первинні документи як у паперовій формі, так і у вигляді електронних записів, мають містити такі *обов'язкові реквізити*:

- назву документа (форми);
- номер та дату складання документа;
- назву підприємства (банку), від імені якого складено документ;
- місце складання документа;
- назву отримувача коштів;
- зміст операції (підстави для її здійснення);

— суму операції (цифрами та прописом). Сума операції може бути відображена лише цифрами, якщо цей документ складається за допомогою програмного забезпечення в автоматизованому режимі або якщо це передбачено нормативними актами Національного банку України;

— номери рахунків за дебетом та кредитом;

— назву банку (отримувача та платника коштів) і його номер МФО;

— підписи осіб, відповідальних за здійснення операції, та правильність її оформлення (підтвердження підпису на документі в електронному вигляді здійснюється за допомогою електронного коду працівника або електронного підпису).

Первинні документи як у паперовій формі, так і у вигляді електронних записів, можуть містити й інші додаткові реквізити.

Документи, які надають клієнти банку, мають містити підписи уповноважених службових осіб клієнта та відбиток його печатки. Підписи на всіх документах, а також печатки мають відповідати заявленим їх зразкам, а підтвердження достовірності підпису на документі в електронному вигляді обумовлюється в договорі про обслуговування клієнта через систему електронних платежів "клієнт — банк".

Первинні документи, які не містять обов'язкових реквізитів, є недійсними і не можуть бути підставою для бухгалтерського обліку.

Виправлення у первинних документах не допускається, крім випадків, встановлених нормативними актами Національного банку України.

Керівник банку має вживати всіх необхідних заходів для запобігання несанкціонованому та непомітному виправленню записів у первинних облікових документах і реєстрах бухгалтерського обліку.

Первинні документи та облікові реєстри мають складатися українською мовою або іншою мовою відповідно до Закону України "Про мови в Українській РСР".

Документи на отримання (видачу) готівкових коштів мають бути оформлені згідно з вимогами Національного банку України щодо ведення касових операцій.

Відповідальність за своєчасне складання первинних документів та реєстрів бухгалтерського обліку, а також за правильність відображення операцій в облікових реєстрах несуть особи, які склали і підписали ці документи (реєстри). Відповідальність за прийняття до виконання документів, які суперечать чинному законодавству, несуть особи, які ініціювали прийняття та підписали. Керівник банку несе відповідальність за проведення документів, що суперечать чинному законодавству, якщо вони виконані з його дозволу за письмовим зверненням ініціатора.

Банк самостійно визначає порядок складання та зберігання первинних документів, облікових реєстрів і звітів, забезпечуючи їх сувору схоронність. Для визначення термінів зберігання первинних документів, облікових реєстрів та звітів банки повинні керуватися "Переліком документів Національного банку України, установ і організацій його системи, акціонерно-комерційних та комерційних банків України із зазначенням строків зберігання", затвердженим постановою Національного банку України від 23.12.96 р. №327.

Вилучення первинних документів, облікових реєстрів та звітів здійснюється тільки за постановою уповноважених державних органів відповідно до чинного законодавства України.

Документообіг за банківськими операціями — послідовне переміщення розрахунково-грошових документів з часу їх складання або надходження ззовні до закінчення операцій за робочий день і здавання в поточний архів.

Документообіг можна представити схемою (рис. 1.6).

Графік документообігу визначає час проходження документів на всіх етапах обробки інформації структурними підрозділами установи банку.

Обліковий цикл — це послідовність етапів, починаючи з банківської операції, обробки інформації в обліковій системі, до складання фінансової звітності (річної або проміжної).

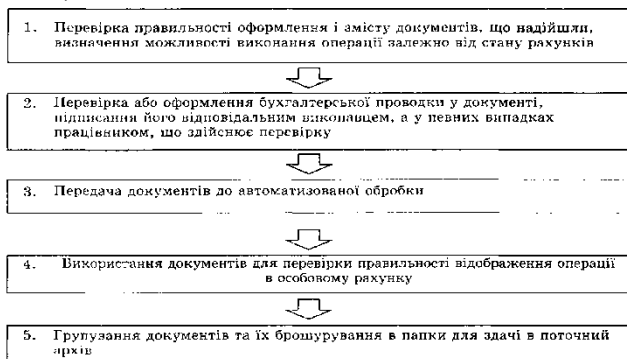

Рисунок 1.6 - Етапи документообігу.

Тривалість облікового циклу збігається з обліковим періодом. За даними кожного облікового періоду обліковий цикл повторюється. У повному обсязі обліковий цикл виконується за річний звітний період.

Кінцевим результатом системи обліку є *звітність*.

Фінансова (бухгалтерська) звітність — це система взаємопов'язаних узагальнювальних показників, що відображають фінансовий стан банку та результати його діяльності за звітний період.

Метою складання фінансової звітності є надання користувачам повної, правдивої та неупередженої інформації про фінансовий стан і діяльність банку для прийняття економічних рішень.

Фінансова звітність включає: звіт про прибутки та збитки, балансовий звіт, звіт про зміни в капіталі, звіт про рух грошових коштів і примітки до звітів (додатки залежно від потреб користувачів).

Фінансовий стан оцінюється за допомогою балансового звіту, що відображає активи, зобов'язання та капітал банку на певну дату.

Бухгалтерський баланс — це звіт про фінансовий стан банку. У ньому наводяться визначені в національній валюті на встановлену дату активи, зобов'язання банку і капітал власників.

Активи — це ресурси, що контролюються установою в результаті попередніх подій, і використання яких передбачає у майбутньому отримання економічної вигоди, яка врешті викличе потік грошових коштів для установи.

Зобов'язання — це поточні обов'язки установи, що впливають з попередніх подій, виконання яких пов'язане з відпливом ресурсів (активів).

Капітал — залишкова частка в активах після відрахування усіх зобов'язань.

Облікова формула бухгалтерського балансу банку є такою:

$$\text{Активи} = \text{Зобов'язання} + \text{Капітал} \quad (1.1)$$

"Банк повинен представляти балансовий звіт, в якому групуються активи і зобов'язання за їх характером і подається перелік у порядку їх відносної ліквідності" (МСБО № 30, п. 50).

Звіт про прибутки та збитки містить дані про доходи і витрати за операціями, що здійснювалися у визначений період.

Банк повинен представляти звіт про прибутки і збитки, в якому доходи і видатки групують за їх характером і показують суми основних видів доходів і видатків.

Звіт про рух грошових коштів — це звіт про джерела та суми надходження грошей, напрями їх використання та витрачені суми за визначений період.

Звіт про рух грошових коштів відображає інформацію про джерела (надходження) коштів та напрями їх використання. *Облікова формула для звіту про рух грошових коштів така:*

$$\left(\begin{array}{c} \text{Надходження} \\ \text{коштів} \end{array} \right) - \left(\begin{array}{c} \text{Використання} \\ \text{коштів} \end{array} \right) = \begin{array}{c} \text{Зміни у сумі грошових коштів} \\ \text{(збільшення чи зменшення)}. \end{array} \quad (1.2)$$

"Звіт про рух грошових коштів повинен містити інформацію про рух грошових коштів за звітний період, пов'язаних з операційною, інвестиційною та фінансовою діяльністю" (МСБО № 7, п. 10).

Звітним періодом для складання фінансової звітності є календарний рік. Місячна і квартальна звітність є проміжною і складається наростаючим підсумком з початку звітного року.

Банки подають фінансову звітність:

- Національному банку України через відповідні регіональні управління НБУ (за місцем розташування головного банку — юридичної особи);
- власникам (акціонерам) відповідно до установчих документів;
- іншим органам державного управління і зацікавленим організаціям у межах чинного законодавства.

Порядок надання фінансової звітності Національному банку України визначається Правилами організації фінансової та статистичної звітності банків України, затвердженими постановою Правління НБУ від 12.12.97 р. № 436, а надання власникам (учасникам) — відповідно до установчих документів.

Фінансова звітність (річна) підлягає обов'язковій перевірці та підтвердженню її незалежним аудитором відповідно до Закону України "Про аудиторську діяльність".

Банки зобов'язані публікувати річну фінансову звітність разом з аудиторським висновком згідно з чинним законодавством.

Фінансова звітність має бути оприлюднена шляхом:

- публікації у періодичних виданнях, доступних користувачам звітності;
- розповсюдження її серед користувачів у вигляді окремих друкованих видань.

Управлінська звітність — це звітність про стан та результати діяльності банку, яка використовується керівництвом (правлінням банку) для планування, контролю та прийняття відповідних управлінських і економічних рішень. Метою складання управлінської звітності є надання можливості оперативно управляти банківськими ресурсами та оцінювати ризики.

Періодичність і рівень деталізації управлінської інформації залежить від внутрішньої організації банку та вимог менеджменту. Зміст звітів може змінюватися залежно від користувача та їх призначення.

Порядок ведення податкового обліку банки визначають самостійно. Цей порядок має бути відокремлений від фінансового обліку та передбачати можливість внесення змін у будь-які операції, визначені Законом України "Про оподаткування прибутку підприємств" та іншими законодавчими актами з питань оподаткування, не порушуючи методику фінансового обліку.

Для обліку валових доходів та валових витрат доцільно вести податковий облік, використовуючи 8-й клас "Управлінський облік" Плану рахунків бухгалтерського обліку або окрему підсистему з відкриттям рахунків за статтями податкової декларації та додатків до неї.

Порядок складання декларації про прибуток банківської установи та інших форм звітності з питань оподаткування визначається Державною податковою адміністрацією України.

Достовірність даних податкової звітності підтверджується підписами керівника банку і головного бухгалтера та засвідчується печаткою.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які є теорії виникнення банківської справи?
2. Що розуміють під термінами "банк" та "банківська система"?
3. Розкрийте етапи процесу реорганізації банківської системи.
4. Охарактеризуйте сучасну банківську систему України. В чому її особливості?
5. Наведіть кількісні характеристики розвитку банківської системи України. Які чинники впливають на її розвиток?
6. Які документи складають нормативну базу для бухгалтерського обліку в банківському секторі України?
7. Перелічіть принципи бухгалтерського обліку та розкрийте їх зміст.
8. Охарактеризуйте складові системи обліку.
9. Розкрийте зміст та структуру облікової політики банку.
10. Наведіть розгорнуту структуру частин плану рахунків. У чому його особливості?
11. Дайте характеристику класам рахунків бухгалтерського обліку.
12. Які параметри та вимоги до нумерації існують для рахунків аналітичного обліку?
13. Що таке "банківський документ"? Наведіть класифікацію банківських документів.
14. Охарактеризуйте банківський документообіг.
15. Розкрийте зміст та складові поняття "звітність".

1.2 Суть комерційного банку і організаційні основи його функціонування

1.2.1 Банк як головна складова фінансово-кредитної системи

Комерційні банки складають основу кредитної системи країни і концентрують основну частину її ресурсів.

Правовим фундаментом банківської діяльності в Україні є Закон України "Про банки і банківську діяльність", прийнятий Верховною Радою України 07.12.2000 р.

Згідно з цим законом, банк — юридична особа, яка має виключне право на підставі ліцензії Національного банку України здійснювати такі операції: залучення у вигляді вкладів грошових коштів фізичних і юридичних осіб та розміщення зазначених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик, відкриття і ведення банківських рахунків фізичних та юридичних осіб.

Банки є юридичними особами, економічно самостійними і повністю незалежними від виконавчих та розпорядчих органів державної влади в рішеннях, пов'язаних з їх оперативною діяльністю.

Головною відмінністю комерційних банків від центрального банку є відсутність права емісії банкнот.

Термін "*комерційний банк*" виник на ранніх етапах розвитку банківської справи, коли банки в основному обслуговували торгівлю і їх клієнтами були лише торговці. Поступово, з розвитком промислового виробництва, виникли операції з кредитування виробничого циклу. Термін "*комерційний банк*" став означати "*діловий*" характер банку, тобто те, що банки обслуговують усі види господарської діяльності.

У країнах з розвинутою кредитною системою особливістю сучасної банківської діяльності є виконання багатьох банківських операцій з широким колом клієнтів. Наприклад, найбільші комерційні банки (клірингові банки) Великої Британії здійснюють у межах своєї діяльності близько 100 різних видів операцій з обслуговування клієнтів, комерційні банки США — більше 150 видів, банки Японії — близько 300.

Суть комерційного банку можна розкрити також, визначивши його цілі та принципи діяльності в умовах ринкової економіки.

Для досягнення основної мети діяльності банку необхідно:

- надавати якісні банківські послуги;
- сприяти економічному розвитку корпоративних і поліпшенню добробуту індивідуальних клієнтів на основі взаємовигідного партнерства;
- отримувати максимальний прибуток для власного розвитку;

— завойовувати і утримувати передові позиції на фінансовому ринку країни.

Стратегічна ціль комерційного банку — бути найбільш надійним універсальним (чи спеціалізованим) банком країни, зорієнтованим на інтереси клієнтів, бути лідером у наданні повного спектра якісних послуг на всіх сегментах фінансового ринку, сприяти інтеграції у міжнародні ринки грошових коштів і капіталів.

Досягнення формальних цілей передбачає довгострокову націленість на прибуток, але, поряд з цим, банки прагнуть досягти цілого ряду вторинних цілей, хоча і з різним рівнем ефективності. Частково ці цілі доповнюють та урівноважують одна одну (додаткові цілі), частково — заважають одна одній (конкуруючі цілі).

Прибуток, надійність та ліквідність вважаються "*магічним трикутником*" банківської політики (рис. 1.7), оскільки їх дуже важко досягти одночасно, щонайменше, у короткостроковий термін.

Банки виконують в ринковій економіці такі *функції*:

- посередництво в кредиті;
- посередництво в платежах;
- мобілізація грошових доходів та заощаджень і перетворення їх в капітал;
- створення кредитних знарядь обігу (банкнот, чеків, векселів), що заміняють металеві гроші.

Безпосереднє надання вільних грошових ресурсів їх власниками для позики промисловим і торговим підприємствам може мати такі *перешкоди*:

- обсяги грошового капіталу, що пропонується як позика, можуть не відповідати попиту на позиковий капітал (наприклад, А має вільного капіталу 200 тис. грн., але Б потрібно 400 тис. грн.);

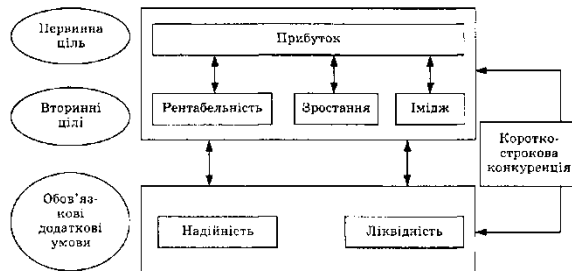

Рисунок 1.7 - Система цілей комерційного банку.

— строки вивільнення грошових капіталів у їх власників досить часто не збігаються зі строками, на які ці капітали потрібні позичальникам (наприклад, у А

вивільняється грошовий капітал на один місяць, а Б потрібен додатковий капітал на три місяці);

— перешкодою для прямого кредитування власниками вільних грошових ресурсів може бути недостатність інформації про кредитоспроможність позичальників, а отже, і великий ризик втрати грошей.

Банки, виступаючи посередниками, усувають всі ці перешкоди. Вони мобілізують вклади різних обсягів та різної терміновості, тому можуть надавати підприємцям кредити в необхідній їм сумі і на необхідні терміни. Разом з тим, спеціалізуючись на проведенні кредитних операцій, банки мають можливість достовірно визначити кредитоспроможність своїх клієнтів-позичальників.

З посередництвом в кредиті тісно пов'язана *друга функція банків — посередництво в платежах*.

Під час здійснення своїх операцій підприємцям необхідно займатися веденням каси: прийомом грошей від клієнтів, їх виплатою, зберіганням готівки, записом всіх грошових надходжень і видач на відповідних рахунках. Виступаючи посередниками в платежах, банки беруть на себе виконання всіх цих операцій для своїх клієнтів.

Особлива функція банку — мобілізація грошових доходів і заощаджень та перетворення їх на капітал. Громадяни отримують грошові доходи, частину яких короткостроково чи на тривалий час акумулюють для майбутніх витрат. Ці грошові доходи і заощадження самі по собі не є капіталом, і без банків та інших кредитних установ були б "мертвими грошима" (скарбами). Банк мобілізує ці грошові доходи і заощадження у вигляді вкладів, в результаті чого вони перетворюються на позиковий капітал, який використовується суб'єктами господарської діяльності для розвитку своїх підприємств. Тим самим окремі грошові доходи і заощадження за допомогою банків в кінцевому підсумку перетворюються на капітал.

Таким чином, в сучасній ринковій економіці з розподілом праці банківська система має велике значення завдяки зв'язкам цієї системи з усіма секторами економіки.

Найбільш важливі завдання банків (*економічна функція*) полягають:

— в наданні необхідного фінансування промисловим підприємствам, державним бюджетам і приватним господарствам;

— наданні широкого кола можливостей вкладання грошових засобів з метою нагромадження заощаджень народного господарства;

— забезпеченні безперервного грошового обігу та обігу капіталу.

Банківська справа, як правило, є досить вигідним бізнесом, що керується певними *принципами*.

1. *Правовий режим здійснення банківської діяльності.* Основні параметри організації та функціонування національних банків мають наближатися до загальноприйнятих стандартів і норм. Нині використовуються стандарти і норми, рекомендовані Базельським комітетом із питань банківського нагляду (Швейцарія).

2. *Прибутковість.* Прибуток — це те, без чого банк не може існувати, без чого втрачається сенс його економічної діяльності. Але отримати якомога більший прибуток банк зможе лише тоді, коли він найкраще задовольнить потреби свого клієнта, якщо клієнт, отримавши банківську послугу, в свою чергу теж отримає прибуток. Отже, і для клієнта, і для банку існує спільна мета їх діяльності — прибуток.

3. *Договірний характер відносин між банком та клієнтами.* Клієнти самостійно вибирають банки для кредитно-розрахункового та касового обслуговування, можуть обслуговуватися за різними видами банківських операцій в одному чи кількох банках.

4. *Принцип "дешевше купити — дорожче продати".* Стратегія банку полягає в якомога дешевшому придбанні ресурсів і продажі їх за найбільш високою ціною; крім того, необхідно враховувати фактори зниження ризику втрат (шляхом підбору надійних клієнтів, отримання гарантій, диверсифікації капіталу в освоєнні різних ринків позичкового капіталу).

5. Основне (незмінне) правило: *"все для клієнтів, для їх безпеки на основі партнерських відносин, на принципі взаємної зацікавленості".* Цей принцип діяльності ґрунтується на тому, що комерційні банки — ризикові підприємства, але ризикувати вони можуть лише обсягом свого капіталу.

В умовах ринку банк і клієнт обирають один одного, а тому, на думку провідних банкірів, найважливішим активом, який не відображається в балансі банку, є довіра з боку його клієнтів. Вступаючи у взаємовідносини з банком, клієнт надає йому своєрідний "аванс" довіри, який банк повинен виправдати. Тому, щоб користуватися необмеженою довірою своїх клієнтів і залучати нових, банківські установи мають здійснювати комплекс заходів, наведених на рис. 1.8.

Рисунок 1.8 - Комплекс заходів для збереження фінансово стабільних клієнтів і залучення нових.

На сучасному етапі функціонування вітчизняних банків *основними проблемами, що ускладнюють їхню роботу* та впливають на формування негативного іміджу, є:

— Недосконалість законодавчої бази, зокрема, відсутність законів "Про іпотеку", "Про іпотечні цінні папери", "Про валютне регулювання", "Про банківську таємницю", "Про бюро кредитних історій", "Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень".

— Депонування дешевих державних бюджетних коштів у банках із відповідними "зв'язками".

— Недостатній захист кредитора, диктат позичальника

— Несумлінна робота агентських валютних пунктів.

— Високий рівень оподаткування банків (сукупно — до 70 %).

— Ненадійність державних цінних паперів (ОВДП, казначейських векселів, облігацій).

— Недовіра клієнтів до банків.

— Відсутність заохочень з боку НБУ до створення міжбанківських ринків (особливо валютних).

— Відсутність реєстру підприємств-боржників.

— Висока вартість банківських операцій.

— Слабка клієнтська база.

— Заохочення діяльності кишенькових банків, фінансових груп.

- Перекладення державних функцій на банки: валютний контроль, "прозорість" платежів.
- Великі обсяги позабанківських операцій (нелегальна економіка).
- Неоднакові умови роботи банків (резервування, рефінансування, бюджетні кошти, штрафи).
- Нерішучість НБУ у питаннях закриття безнадійних банків
- Низькі вимоги до капіталізації банків, які не регулюються ліцензуванням за операціями.
- Неможливість забезпечити банківську таємницю (інформування ДПА).
- Вирішення монетарних проблем НБУ за рахунок банків.

1.2.2 Класифікація комерційних банків

Комерційні банки класифікують за певними ознаками (рис. 1.9).

Серед банківських установ у країнах з ринковою економікою є тенденція створення широко розгалуженої структури бізнесу. Універсальні банки здійснюють майже всі види банківських операцій, не заборонених чинним законодавством, і обслуговують широке коло клієнтів. Однак їх діяльність має як переваги, так і недоліки. В суспільстві система універсальних банків частково зазнає критики, а саме: чи не буде об'єднання операцій закладами і кредитних операцій з операціями з цінними паперами мати негативні наслідки для клієнтів та загального стану економіки?

Переваги універсальних банків полягають:

- у всебічному сервісі для клієнтів ("все з одних рук");
- наданні послуг, що є нерентабельними для банку;
- більшій надійності вкладів, тому що банки розподіляють свій підприємницький ризик за декількома сферами бізнесу;
- більш високій продуктивності банківської системи;
- більшій конкурентоспроможності банківських та небанківських установ.

Недоліки універсальної банківської системи полягають:

- у можливості конфлікту інтересів клієнта і банку;
- можливості концентрації влади.

Рисунок 1.9 - Класифікація комерційних банків.

Спеціалізовані банки здійснюють обмежене коло операцій або обслуговують обмежену кількість клієнтів (рис. 1.10). За чинним законодавством України банк набуває статусу спеціалізованого, якщо більше 50 % його активів є активами одного типу, а статусу спеціалізованого ощадного банку, якщо більше 50 % його пасивів є вкладками фізичних осіб.

Найбільш яскраво виражена *функціональна спеціалізація* банків, бо вона принципово впливає на характер діяльності банків, визначає особливості формування активів і пасивів, побудову банківського балансу, а також специфіку організації роботи з клієнтурою.

Інвестиційні банки спеціалізуються на акумулюванні значних сум грошових коштів на тривалий термін, у тому числі шляхом випуску облігаційних позик, та наданні довготермінових кредитів. Крім того, інвестиційні банки беруть участь в емісійно-засновницькій діяльності промислових компаній (випускають і розміщують для них акції). Вони виступають організаторами первинного і вторинного обігу цінних паперів третіх осіб, посередниками і кредиторами у здійсненні фондових операцій.

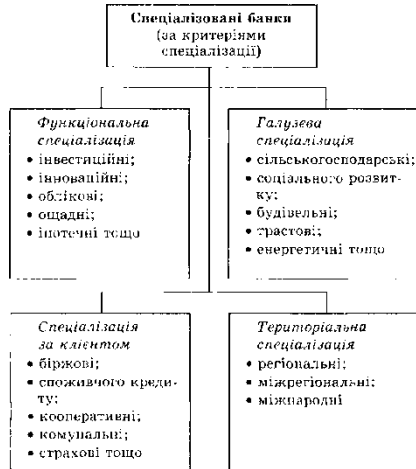

Рисунок 1.10 - Спеціалізовані банки.

Іпотечні банки здійснюють довгострокове кредитування житлового будівництва під заклад земельних ділянок (іпотеки), інші довгострокові позики під заклад нерухомості. Необхідні для іпотечного кредитування кошти ці банки мобілізують шляхом випуску та реалізації довгострокових зобов'язань (іпотечних облігацій) чи продажу частки участі в іпотечних позиках тощо.

Інноваційні банки — це спеціалізовані банки, основними операціями яких є операції з кредитування венчурного капіталу, новітніх розробок, технічного і технологічного прогресу. Основні ресурси банки отримують за рахунок власних коштів, внесків держави, інвестиційних фондів, вкладів клієнтів. Кредити такого банку мають, як правило, довгостроковий характер.

Ощадні банки — це спеціалізовані банки, основною діяльністю яких є здійснення операцій з приймання (на зберігання) і видачі вкладів та кредитування фізичних осіб, крім того, вони можуть виконувати розрахунково-касове обслуговування організацій.

1.2.3 Організаційно-управлінська структура комерційних банків

Діяльність комерційних банків має велике значення для економічного розвитку країни, тому важливо створити ефективну організаційно-правову структуру банку. Вибір оптимальної організаційної структури банку — найважливіша умова його успішної комерційної діяльності.

Фактори, що впливають на вибір організаційної структури банку:

- розмір банку;
- види операцій та їх масштабність;

- обсяги зовнішньоекономічної діяльності;
- форма власності.

В цілому, однак, є типові форми організаційної структури, які можуть коригуватися залежно від зміни діяльності банку.

Організаційна структура комерційних банків в Україні може бути представлена в різних варіантах.

Оскільки в нашій країні переважну більшість становлять універсальні банки, то розгляд організаційно-управлінської структури комерційних банків доцільно розпочати саме з розгляду структури універсального комерційного банку. При цьому слід мати на увазі, що як не існує двох однакових людей, так і немає двох однакових банків; кожен з них буде мати власну, притаманну тільки йому організаційну структуру. Але серед багатьох різноманітних організаційних структур є те, що буде характерним для усіх банків, — те, що складає *типову організаційну структуру комерційного банку* (рис. 1.11).

Організаційна структура комерційного банку визначається двома основними елементами:

- структурою органів управління;
- структурою функціональних підрозділів і служб банку.

Органи управління банком зобов'язані забезпечити безперерйне ефективне керівництво комерційною діяльністю банку з метою виконання його функцій.

До складу органів управління банком входять:

- загальні збори акціонерів (учасників);
- спостережна рада банку;
- правління (рада директорів) банку на чолі з головою.

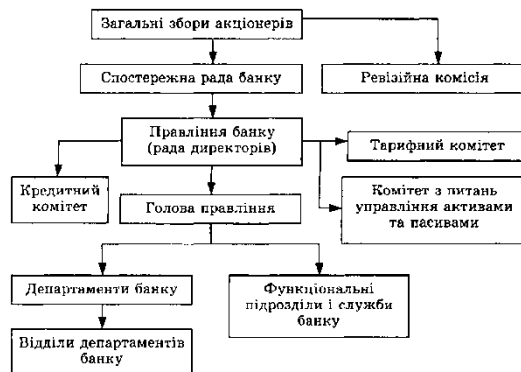

Рисунок 1.11 - Типова організаційна структура комерційних банків в Україні.

Головним (найвищим) органом управління комерційного банку є *загальні збори акціонерів (учасників) банку*. Цей орган збирається, як правило, один раз на рік і здійснює загальне керівництво діяльністю, тобто вирішує всі стратегічні завдання банку. *До компетенції загальних зборів банку належить прийняття рішень:*

- щодо визначення основних напрямів діяльності банку та затвердження звітів про їх виконання;
- внесення змін та доповнень до статуту банку;
- зміни обсягу статутного капіталу банку;
- призначення та звільнення голови та членів спостережної ради банку, ревізійної комісії;
- затвердження річних результатів діяльності банку, включаючи його дочірні підприємства;
- затвердження звітів та висновків ревізійної комісії та зовнішнього аудитора;
- розподілу прибутку;
- припинення діяльності банку, призначення ліквідатора, затвердження ліквідаційного балансу.

Збори обирають спостережну раду банку, а також голову правління банку.

Спостережна рада банку обирається із представників засновників та акціонерів банку і здійснює загальне керівництво діяльністю банків в період між загальними зборами акціонерів.

Члени спостережної ради банку не можуть входити до складу правління (ради директорів) банку, ревізійної комісії банку.

Спостережна рада банку здійснює такі функції:

- призначає і звільняє голову та членів правління (ради директорів) банку;
- контролює діяльність правління (ради директорів) банку;
- визначає зовнішнього аудитора;
- встановлює порядок проведення ревізій та контролю за фінансово-господарською діяльністю банку;
- приймає рішення щодо покриття збитків;
- приймає рішення щодо створення, реорганізації та ліквідації дочірніх підприємств, філій і представництв банку, затвердження їх статутів і положень;
- затверджує умови оплати праці та матеріального стимулювання членів правління банку;
- готує пропозиції щодо питань, які виносяться на загальні збори учасників;

— здійснює інші повноваження, делеговані загальними зборами учасників банку.

Засідання ради банку проводяться, як правило, один раз на квартал.

Правління (рада директорів) банку є виконавчим органом банку, здійснює управління поточною діяльністю банку, формування фондів, необхідних для статутної діяльності банку, та несе відповідальність за ефективність його роботи. Засідання проводяться, як правило, не менше двох разів на місяць.

Голова правління (ради директорів) банку керує всією діяльністю банку, представляє банк в інших організаціях, підписує договори та інші документи від імені банку, несе персональну відповідальність за його роботу.

Ревізійна комісія банку — контролюючий орган банку, склад якої формується із представників акціонерів (учасників), затверджується рішенням загальних зборів акціонерів (учасників). Членами ревізійної комісії не можуть бути особи, які є працівниками банку.

Основними функціями ревізійної комісії є:

— контроль за дотриманням банком законодавства України і нормативно-правових актів, виданих Національним банком України;

— розгляд звітів внутрішніх і зовнішніх аудиторів та підготовка відповідних пропозицій загальним зборам учасників;

— внесення загальним зборам учасників або спостережній раді банку пропозиції щодо будь-яких питань, віднесених до компетенції ревізійної комісії, які стосуються фінансової безпеки і стабільності банку та захисту інтересів клієнтів.

Засідання ревізійної комісії проводяться не рідше одного разу на рік.

Для забезпечення додаткових заходів з метою управління ризиками банки створюють *постійно діючі комітети*, зокрема:

1. *Кредитний комітет* — щомісячно оцінює якість активів банку та готує пропозиції щодо формування резервів на покриття можливих збитків від їх знецінення.

2. *Комітет з питань управління активами та пасивами* — щомісячно розглядає собівартість пасивів та прибутковість активів і приймає рішення щодо політики відсоткової маржі, розглядає питання відповідності строковості активів та пасивів та надає відповідним підрозділам банку рекомендації щодо усунення розбіжностей у часі, що виникають.

3. *Тарифний комітет* — щомісячно аналізує співвідношення собівартості послуг та ринкової конкурентоспроможності діючих тарифів, відповідає за політику банку щодо операційних доходів.

Основними функціональними підрозділами, що безпосередньо здійснюють банківські операції та обслуговують клієнтів, є *департаменти банку*. Такими департаментами в універсальному комерційному банку можуть бути:

1. *Департамент прогнозування діяльності банку* — реалізує управлінські функції банку з метою реалізації основних принципів його діяльності: ліквідності, рентабельності, надійності. Цей департамент може включати такі основні підрозділи:

— *відділ розробки основ комерційної діяльності банку, вдосконалення управління*: розробляє акти ділової політики банку, визначає конкретні завдання для кожного департаменту банку, розробляє баланси банку, визначає його кредитний потенціал, розробляє основні напрямки вдосконалення діяльності банку;

— *відділ управління ліквідністю банку*: вирішує комплекс питань, пов'язаних з визначенням поточної та перспективної ліквідності банку.

2. *Департамент маркетингу і зв'язків з клієнтурою* в умовах ринкової економіки займає надзвичайно важливе місце, відповідає за залучення нової клієнттури, розробляє і сприяє впровадженню нових операцій та банківських послуг, вивчає кон'юнктуру ринку, надає організаційну і консультаційну допомогу клієнтам. В ньому можуть бути створені *відділи*:

— зв'язків з клієнтурою;

— послуг і реклами;

— ринкової кон'юнктури.

3. *Кредитний департамент* — найважливіший і найбільший підрозділ кожного банку, оскільки основною функцією комерційного банку та основним джерелом його прибутку є надання різного роду позик. В межах кредитного департаменту можуть створюватися такі *відділи*:

— загальної організації кредитних операцій;

— короткотермінового кредитування;

— довготермінового кредитування та фінансування;

— кредитування населення;

— міжбанківських операцій;

— нетрадиційних банківських операцій.

4. *Валютний департамент* відіграє все помітнішу роль у роботі банків, у його функції входить організація і здійснення валютних операцій, дозволених ліцензією НБУ (ведення валютних рахунків клієнтів, неторговельні операції з іноземною валютою, операції за міжнародними торговельними розрахунками, операції із залучення і розміщення валютних коштів, торгівлі валютою на внутрішньому валютному ринку, встановлення кореспондентських відносин з іноземними банками для міжнародних розрахунків та ін.). До валютного департаменту можуть входити такі *підрозділи*:

— аналітичний;

— відділ ведення валютних рахунків;

— відділ строкових угод.

5. *Департамент депозитних операцій* здійснює роботу із залучення коштів до банку, облік та аналіз як залучених коштів (за ступенем їх терміновості й за окремими вкладниками), так і власного капіталу; укладає угоди на відкриття депозитних рахунків клієнтів, надає необхідну інформацію для планування ресурсів банку.

6. *Департамент розрахунково-касового обслуговування* веде переговори та укладає угоди про відкриття і ведення різних рахунків клієнтів банку, здійснює розрахункові, інкасові операції, а також операції з готівкою. *До нього входять:*

— відділ касових операцій;

— відділ розрахункових операцій.

7. *Департамент операцій з цінними паперами* відповідає за проведення і контроль роботи комерційного банку на ринку цінних паперів (операції купівлі-продажу цінних паперів як до свого фондового портфеля, так і за дорученням клієнтів), кастодіальні операції з цінними паперами.

8. *Департамент управління філіями банку* створюється в тих комерційних банках, які мають філії в різних регіонах країни. Головна його мета — координація діяльності філій. Департамент здійснює контроль за правильністю проведення депозитної та кредитної політики, банківських операцій, допомагає впровадженню нових форм і методів роботи у філіях банку. В ньому можуть створюватися *відділи:*

— організації операцій філій;

— контролю і нагляду за діяльністю філій.

9. *Департамент аналізу і статистики* накопичує та аналізує статистичну інформацію про діяльність банку та його клієнтів, готує проекти планів та звітів про діяльність банку, надає інформаційно-довідкові послуги клієнтам, проводить різноманітні дослідження.

До організаційної структури банку входять також *різноманітні служби*, зокрема:

— відділ кадрів;

— відділ безпеки;

— адміністративно-господарський відділ;

— юридичний відділ;

— ревізійний відділ (служба внутрішнього аудиту);

— бухгалтерія;

— відділ впровадження і експлуатації ЕОМ.

Служби бухгалтерського обліку виконують такі функції:

- централізоване встановлення та підтримка єдиних правил бухгалтерського обліку для банківських операцій і розробка правил для нових операцій, що плануються на підставі нормативних актів Національного банку України;

- ведення реєстрів бухгалтерського обліку відповідно до основних вимог Національного банку України та облікової політики банку;

- ведення та підтримка внутрішнього плану рахунків (план аналітичних рахунків), складеного на підставі Плану рахунків бухгалтерського обліку, встановленого для банків Національним банком України;

- своєчасна підготовка, перевірка і надання внутрішньої та зовнішньої фінансової звітності;

- встановлення централізованого бухгалтерського контролю за застосуванням правил ведення обліку в різних підрозділах банку та достовірністю фінансової звітності.

Головний бухгалтер банку забезпечує:

- дотримання єдиних методологічних засад бухгалтерського обліку;

- контроль за відображенням у бухгалтерському обліку всіх операцій, які здійснюються банком;

- складання і подання фінансової звітності у встановлені строки.

Головними функціями служби внутрішнього аудиту банку є:

- зменшення ризиків у проведенні операцій, пов'язаних з раціональним та ефективним використанням ресурсів банку;

- надання рекомендацій структурним підрозділам банку в процесі планування, на стадії розробки і впровадження нових продуктів, процесів, систем;

- проведення аудиту діяльності структурних підрозділів банку з метою забезпечення аналізу і оцінки внутрішнього контролю, політики, процедур банку, що стосуються адекватності, відповідності та точності бухгалтерських даних і збереження активів банку;

- координація своєї діяльності з діями незалежних аудиторських фірм під час проведення зовнішнього аудиту банку з метою забезпечення оптимальних умов, за яких аудиторські фірми можуть з довірою покластися на висновки служби внутрішнього аудиту для уникнення дублювання дій;

- складання та надання висновків і звітів під час проведення перевірки;

- перевірка результатів поточної фінансової діяльності банку, нагляд за поточною діяльністю банку, дотриманням посадовими особами, працівниками банку, а також банком в цілому вимог чинного законодавства та рішень органів управління банку;

- перевірка систем управління та передачі фінансової інформації, у тому числі електронних інформаційних систем та електронних банківських послуг.

Спеціалізований банк відрізняється від універсального меншим колом здійснюваних операцій, а отже, організаційна структура спеціалізованого банку буде залежати від того, який характер спеціалізації банку.

В цілому ж організаційна структура спеціалізованого банку буде базуватися на типовій структурі універсального банку.

1.2.4 Сутність, основні принципи організації банківських операцій, їх класифікація

Сучасний комерційний банк — це універсальна установа, що прагне здійснювати якомога більше видів операцій, які можна розділити на окремі групи.

Розгляд цього питання потребує, перш за все, визначення суті понять "операції банку", "банківська операція" та "банківська послуга".

Операції банку — це дії банківської установи, спрямовані на забезпечення її функціонування, з одного боку, як суб'єкта підприємницької діяльності, з іншого — як фінансового посередника, який здійснює властиві йому функції.

До перших слід відносити дії банку, спрямовані на забезпечення його існування та функціонування (придбання основних засобів, інших необоротних активів), а також формування касових залишків, залишків коштів на кореспондентському рахунку та резервів (дії, керовані законодавчими та нормативними документами).

Дії банку як фінансового посередника, який здійснює властиві йому функції, входять до поняття банківські операції.

Виходячи з визначення банку, **сутність банківських операцій** — це залучення тимчасово вільних грошових коштів підприємств, організацій, населення з подальшим розміщенням їх від свого імені на умовах строковості, зворотності та платності, а також касове та розрахункове обслуговування народного господарства, надання валютних та інших банківських послуг, передбачених Законом України "Про банки і банківську діяльність".

Поняття "банківська послуга" ми будемо використовувати для оцінки дій банківської установи з позиції споживача — клієнта банку як наявного, так і потенційного. Банківська послуга — це результат проведення банківської операції, спрямованої на задоволення потреб споживачів — клієнтів банківської установи.

У країнах з ринковою економікою банки, як правило, намагаються здійснювати широкий спектр операцій. Для більш повного розуміння сутності банківських операцій спробуємо їх згрупувати за різними ознаками.

1. За економічною сутністю:

а) базові:

— депозитні (приймання вкладів (депозитів) від юридичних і фізичних осіб);

— розрахункові (відкриття та ведення поточних рахунків клієнтів і банків-кореспондентів, у тому числі переказ грошових коштів з цих рахунків за допомогою платіжних інструментів та зарахування коштів на них);

— кредитні та інвестиційні (розміщення залучених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик);

б) інші операції та дії, спрямовані на задоволення потреб клієнтів та отримання прибутку:

— операції з валютними цінностями;

— емісійні операції;

— операції з цінними паперами (купівля-продаж за дорученням клієнтів, операції на ринку цінних паперів, включаючи андеррайтинг);

— надання гарантій і поручительств та інших зобов'язань від третіх осіб;

— факторинг;

— лізинг;

— послуги з відповідального зберігання та надання в оренду сейфів для зберігання цінностей та документів;

— випуск платіжних інструментів (чеків, векселів та ін.);

— надання консультаційних та інформаційних послуг;

— засновницькі операції;

— інкасація;

— депозитарна діяльність і діяльність з ведення реєстрів власників іменних цінних паперів.

2. *За функціональним призначенням:*

а) *пасивні операції* — це операції, за допомогою яких банки формують свої ресурси для проведення кредитних та інших активних операцій (залучення коштів на рахунки юридичних та фізичних осіб; емісія власних цінних паперів, кредити, отримані від інших банків);

б) *активні операції* — це операції, за допомогою яких банки розміщують наявні ресурси з метою отримання доходів:

— *кредитні* (короткострокове та довгострокове кредитування виробничої, соціальної, інвестиційної та наукової діяльності підприємств та організацій; надання споживчих кредитів населенню; лізинг, факторинг);

— *інвестиційні* (формування портфеля цінних паперів);

— *засновницькі* (участь коштами банку в господарській діяльності підприємств);

— *міжбанківські* (в частині наданих кредитів іншим банкам). 3. *Комісійно-посередницькі операції* — операції банків за дорученням клієнтів за певну плату — комісію або процент:

а) *комісійно-розрахункові операції*, пов'язані зі здійсненням внутрішніх та міжнародних розрахунків;

б) *торгівельно-комісійні* — купівля-продаж за дорученням клієнтів цінних паперів, валюти, дорогоцінних металів, посередництво в розміщенні акцій та облігацій, бухгалтерське та консультативне обслуговування;

в) *інші* — традиційні фінансові та біржові послуги (управління пакетами акцій, бюджетне та податкове планування, допомога в злитті тощо); гарантійні послуги (ф'ючерси, опціони, свопи).

Історично склалося так, що пасивні операції банків відіграють первинну і вирішальну роль порівняно з активними операціями, оскільки для здійснення активних операцій необхідною умовою є достатність ресурсів.

Активні й пасивні операції, що виконує банк, відображаються в банківському балансі відповідно в його активній і пасивній частинах (табл. 1.2).

Таблиця 1.2 – Умовний баланс комерційного банку, тис. грн.

Активи		Пасиви	
Валюта, монети та банківські метали	4339,00	Зобов'язання	
Дорожні чеки	0,00	Коррахунки банків	16 350,00
Кошти на коррахунках у НБУ	86 650,00	Депозити та кредити банків	124 249,00
Кошти на коррахунках в інших банках	17 323,00	Кошти до запитання клієнтів	69 605,00
Депозити та кредити в інших банках	36 816,00	Цінні папери власного боргу	2886,00
Цінні папери у портфелі банку, всього	59 408,00	Кредити, отримані від міжнародних фінансових організацій	0,00
Цінні папери у портфелі банку на продаж	35 645,00	Субординована заборгованість	50 000,00
Резерв на знецінення цінних паперів на продаж	0,00	Інші зобов'язання	167 608,00
Нето: цінні папери у портфелі банку на продаж	35 645,00	Сукупні зобов'язання	833 285,00
Цінні папери у портфелі банку на інвестиції	23 763,00	Капітал	
Резерв на знецінення цінних паперів на інвестиції	0,00	Статутний капітал	19 398,00
Нето: цінні папери у портфелі банку на продаж	35 645,00	Сукупні зобов'язання	833 285,00
Цінні папери у портфелі банку на інвестиції	23 763,00	Капітал	
Резерв на знецінення цінних паперів на інвестиції	0,00	Статутний капітал	19 398,00
Нето: цінні папери у портфелі банку на інвестиції	23 763,00	Сплачений статутний капітал	19 000,00
Кредити та фінансовий лізинг, надані клієнтам	419 681,00	Несплачений статутний капітал	398,00

Продовження таблиці 1.2

Резерв на кредити та фінансовий лізинг	0,00	Нерозподілений прибуток та резерви	32 000,00
Нетто: кредити та фінансовий лізинг	419 681,00	Нерозподілені прибутки минулих років	0,00
Інвестиції капіталу в асоційовані компанії	20 608,00	Прибутки минулого року, що очікують затвердження	0,00
Інвестиції капіталу в дочірні компанії	38 272,00	Збитки минулого року, що очікують затвердження	0,00
Нематеріальні активи	1117,38	Інші фонди та загальні резерви банку	50 878,00
Знос нематеріальних активів	101,58	Прибутки поточного року	538,00
Нетто: нематеріальні активи	1015,84	Збитки поточного року	0,00
Матеріальні активи	50 792,00	Сукупний капітал	102 814,00
Знос матеріальних активів	1015,80		
Нетто: матеріальні активи	49 776,20		
Інші активи	202 210,00		
Резерв під можливі врати за сумнівною дебіторською заборгованістю	0,00		
Нетто: інші активи	202 210,00		
Сукупні активи	936 099,00	Сукупні зобов'язання та капітал	936 099,00

Основні принципи здійснення банківських операцій, що впливають із Закону України "Про банки і банківську діяльність":

- правовий характер та законність здійснюваних банківських операцій;
- виконання банківських операцій здійснюється банком самостійно в межах реально залучених (наявних) ресурсів;
- банківські операції здійснюються в інтересах клієнта та самого банку на взаємовигідних умовах;
- кредитування здійснюється банком з урахуванням кредитоспроможності позичальника;
- у здійсненні банківських операцій клієнт користується правом вільного вибору банку для обслуговування;
- здійснюючи банківські операції, банк добивається скорочення готівкового обігу;
- універсалізація банківських операцій, підвищення їх якості, застосування нових прогресивних банківських технологій здійснення банківських операцій;
- прискорення обігу коштів з метою збільшення прибутку;
- розширення кореспондентських відносин, участь у наданні спільних кредитів між банками;

— здійснення зовнішньоекономічної діяльності, участь у міжнародних розрахунках тощо.

1.2.5 Порядок створення, реєстрації та ліцензування комерційних банків

Комерційні банки різних видів і форм власності створюються як акціонерні товариства або товариства з обмеженою відповідальністю згідно із Законом України "Про банки і банківську діяльність" від 07.12.2000 р., "Про господарські товариства" від 19.09.91 р. та нормативними актами Національного банку України, зокрема, Положенням "Про порядок створення і державної реєстрації банків, відкриття їх філій, представництв, відділень", затвердженим постановою Правління НБУ від 31.08.2001 р. № 375, Положенням "Про порядок видачі банкам банківських ліцензій, письмових дозволів та ліцензій на виконання окремих операцій", затвердженим постановою Правління НБУ від 17.07.2001р. №275.

Механізм створення і реєстрації комерційного банку відображено на рис. 1.12.

Пояснення до рис. 1.12

1. На загальних зборах учасників затверджується *статут банку, який має містити такі дані:*

- найменування українською та іноземними мовами (найменування банку має містити слово "банк", а також вказівку на організаційно-правову форму банку);
- його місцезнаходження;
- організаційно-правову форму;
- види діяльності;
- розмір та порядок формування статутного капіталу банку;

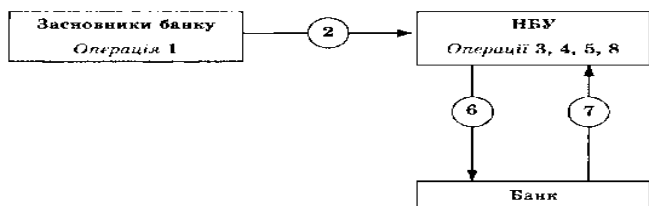

Рисунок 1.12 – Порядок створення, реєстрації та ліцензування комерційних банків.

- види акцій банку та їх номінальну вартість;
- форми випуску акцій (документарна або бездокументарна);
- кількість акцій, що купуються акціонерами;
- структуру управління банком;

- органи управління, їх компетенцію та порядок прийняття рішень;
- порядок реорганізації та ліквідації банку;
- порядок внесення змін та доповнень до статуту банку;
- обсяг та порядок утворення резервів та інших загальних фондів банку;
- порядок розподілу прибутків та покриття збитків;
- положення про аудиторську перевірку банку;
- положення про органи внутрішнього аудиту банку.

2. Уповноважені засновниками банку особи подають Національному банку України для державної реєстрації такі *документи*:

- заяву про реєстрацію банку;
- установчий договір (крім державного банку);
- статут банку;
- рішення про створення банку (протокол установчих зборів) або постанову Кабінету Міністрів України про створення державного банку;
- бізнес-план, що визначає види діяльності, які банк планує здійснювати протягом найближчого року, та стратегію діяльності банку на найближчі три роки згідно із встановленими Національним банком України вимогами;
- інформацію про фінансовий стан учасників, які матимуть істотну участь у банку;
- бухгалтерську і фінансову звітність за останні чотири звітних періоди (квартали) для учасників — юридичних осіб, які матимуть істотну участь у банку, довідку Державної податкової адміністрації України про доходи за останній звітний період (рік) для учасників — фізичних осіб, які матимуть істотну участь у банку;
- відомості про кількісний склад Спостережної ради, Правління (Ради директорів), ревізійної комісії;
- копію платіжного документа про внесення плати за реєстрацію банку, що встановлюється Національним банком України;
- нотаріально завірнені копії установчих документів учасників, які є юридичними особами та матимуть істотну участь у банку;
- копії звіту про проведення відкритої підписки на акції (для банку, який створюється у формі відкритого акціонерного товариства);
- відомості про професійну придатність та ділову репутацію голови та членів правління (ради директорів) і головного бухгалтера банку.

3. Національний банк України у тижневий термін з дати подання документів для державної реєстрації банку відкриває тимчасовий рахунок для накопичення підписних внесків засновників та інших учасників банку.

4. Не пізніше тримісячного терміну з моменту подання повного пакета документів Національним банком України приймається рішення про державну реєстрацію банку або про відмову в державній реєстрації банку.

5. Внесення відповідного запису до Державного реєстру банків, після чого банк набуває статусу юридичної особи.

6. Національний банк України видає банку свідоцтво про його державну реєстрацію за встановленою ним формою.

7. Банк подає клопотання до НБУ на отримання ліцензії за наявності документів, що підтверджують: наявність сплаченого та зареєстрованого підписного капіталу банку в належному обсязі; забезпеченість банку належним банківським обладнанням, комп'ютерною технікою, програмним забезпеченням, приміщеннями відповідно до вимог Національного банку України; наявність як мінімум трьох осіб, призначених членами правління (ради директорів) банку, які мають відповідну освіту та досвід, необхідний для управління банком, ці умови мають бути виконані протягом одного року з дати державної реєстрації банку. При невиконанні цих вимог державна реєстрація банку скасовується і банк ліквідується.

8. Протягом одного місяця з дня отримання повного пакета документів Національним банком України приймається рішення про надання банківської ліцензії чи про відмову в її наданні.

Можливість отримання банківської ліцензії залежить, як правило, від певних *передумов*:

- мінімальний обсяг регулятивного (власного) капіталу;
- наявність бізнес-плану;
- ділова репутація керівників та головних спеціалістів банку;
- реалізація принципу "чотирьох очей" на рівні керівництва.

Такі вимоги до банківської діяльності зумовлені тим, що банки мають справу з "товаром, що користується найбільшим попитом з усіх товарів" — грошима (причому чужими).

Якщо банківська установа зазнає збитків, має проблеми з ліквідністю, допускаються некомпетентні дії з боку керівництва чи співробітників, у її звітності є неточності, то все це шкодить не тільки цьому банку, а і його клієнтам, що позначається на діяльності всієї банківської системи. Тому в більшості країн діють:

- закони про банки і банківську діяльність;
- особливий державний контроль над банками;
- гарантії за вкладками з метою захисту грошей, розміщених в банківських установах;
- вимоги про необхідність попереднього отримання банківської ліцензії.

Банківську ліцензію видає державна установа, що здійснює контроль діяльності банків і може бути структурним підрозділом центрального банку країни

(Україна, Росія), входити до складу міністерства фінансів (Японія), бути власне федеральним органом на рівні міністерства фінансів (Німеччина).

Відповідно до Закону України "Про банки і банківську діяльність" від 07.12.2000 р. комерційні банки України можуть здійснювати реорганізацію різними шляхами (рис. 1.13). Реорганізація банку здійснюється добровільно за рішенням його власників або примусово за рішенням Національного банку України.

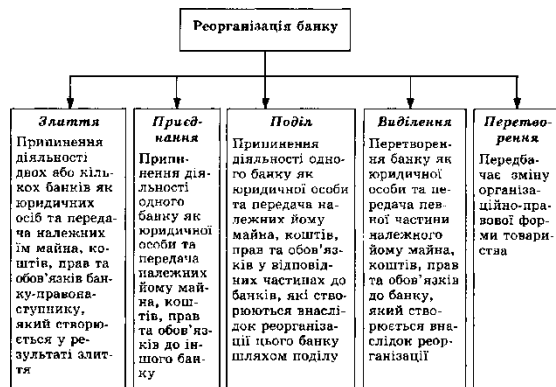

Рисунок 1.13 – Форми реорганізації комерційних банків.

Порядок реорганізації комерційних банків розглянемо, використовуючи схему (рис. 1.14).

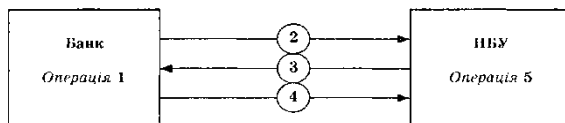

Рисунок 1.14 – Порядок реорганізації комерційних банків.

Пояснення до рис. 1.14

1. Власники банку приймають рішення про реорганізацію. Реорганізація за рішенням власників банку здійснюється згідно із законодавством України про господарські товариства за умови попереднього дозволу Національного банку України.

2. Для одержання дозволу на реорганізацію банку до Національного банку України подається заява з доданням необхідного обґрунтування та розрахунків, які б засвідчували настання позитивних наслідків для вкладників та інших кредиторів банку.

3. Національний банк України дозволяє чи відмовляє у реорганізації банку протягом одного місяця з моменту отримання заяви банку про реорганізацію.

4. Розробляється і подається до НБУ *рішення про реорганізацію банку*. Рішення про реорганізацію банку *має містити* інформацію:

- про угоду про реорганізацію у разі злиття або приєднання;
- призначення персонального складу комісії для проведення реорганізації;
- призначення персонального складу ревізійної комісії для проведення інвентаризації та ревізії матеріальних цінностей, що перебувають на обліку банку (банків);
- призначення незалежного аудитора, що має сертифікат Національного банку України;
- строки проведення реорганізації;
- склад правління (ради директорів) після реорганізації.

5. Реорганізація розпочинається після затвердження Національним банком України плану реорганізації, який крім інших необхідних заходів має передбачати подання Національному банку України відповідних документів, необхідних для державної реєстрації нового банку або для реєстрації змін і доповнень до установчих документів існуючого банку. Банк вважається реорганізованим з моменту внесення Національним банком України змін до Державного реєстру банків.

1.2.6 Державне регулювання діяльності комерційних банків

Державне регулювання діяльності комерційних банків — це комплекс заходів, яких вживають відповідні державні органи для підтримання стабільності та ефективності банківської діяльності, обмеження негативних наслідків різноманітних ризиків. *Головною метою* регулювання банківської сфери є підвищення рівня надійності, стабільності банківської системи в цілому та захист інтересів кредиторів і вкладників.

Функції регулювання та банківського нагляду в різних країнах світу виконує центральний банк держави або міністерство фінансів чи незалежне агентство. Центральний банк є основою фінансово-кредитної системи, чинним законодавством на нього покладається обов'язок стежити за станом і стабільністю фінансового сегмента економіки. В Україні відповідальність за банківський нагляд несе Національний банк України.

Загалом у світі надають перевагу опосередкованому економічному регулюванню банківських операцій, встановлення прямих заборон або лімітів здебільшого не допускається.

Вирізняють *три основні види економічних методів регулювання*: податкові, нормативні (коли розміри обмежень або пільг, що вводяться, пов'язані з

кількісними характеристиками операцій, що регулюються) і коригуючі (ім властива гнучкість та оперативність, можливість стимулюючого впливу залежно від ситуації). Для центрального банку держави оптимальними є нормативні та коригуючі методи, для фінансових органів — податкові.

Методи регулювання використовуються в межах тих чи інших видів державного регулювання банківської діяльності. В економічній літературі трапляються різні критерії класифікації видів регулювання діяльності комерційних банків. На нашу думку, щодо цього питання заслуговують на увагу розробки Брендта Рудольфа (рис. 1.15).

Превентивні заходи — застосовуються для уникнення можливих негативних наслідків тієї чи іншої економічної ситуації (наприклад, кризи неплатежів). *До цих заходів, зокрема, належать:*

- вимоги щодо обсягу та структури власного капіталу;
- диверсифікація банківських ризиків (максимальний розмір позички на одного позичальника та інші види диверсифікації);
- обмеження виконуваних операцій.

Для зниження ризику функціонування можуть бути встановлені обмеження на деякі види діяльності комерційних банків або на окремі види активних операцій.

Так, доволі часто обмежується право на безпосереднє володіння нерухомістю у зв'язку з високим ризиком і низьким рівнем її ліквідності. У деяких країнах, наприклад, у США банкам не дозволяється мати цінні папери підприємств, вартість яких зазнає великих коливань.

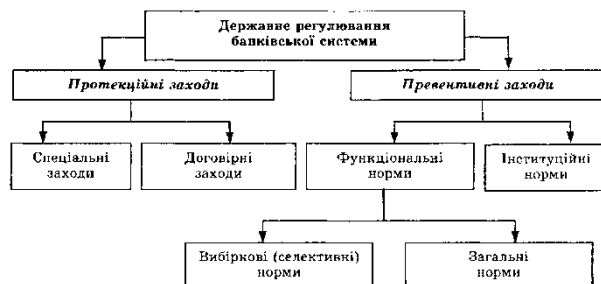

Рисунок 1.15 – Види регулювання банківської діяльності.

Також діють обмеження прав гарантування на розміщення окремих цінних паперів або на надання кредитів особам, які мають доступ до конфіденційної інформації (інсайдерам).

Фактична дія превентивних заходів реалізується шляхом затвердження обов'язкових для виконання норм. Норми поділяються на *функціональні* та *інституційні*, вони регулюють ризики за операціями комерційних банків.

Інституційні норми виражені у відносних величинах, які регулюють, в основному, організаційні питання, визначення цілей кредитування, операційну діяльність, порядок проведення ревізій тощо.

На відміну від інституційних, *функціональні норми* мають визначене цифрове значення і можуть мати загальний чи селективний характер.

Так, за допомогою *селективних норм* визначаються коефіцієнти ризику за окремими операціями банку, а загальні норми впливають на кредитний ринок взагалі.

Протекційних заходів вживають для захисту від загрозливої для банку ситуації, що вже склалася, яка може спричинити неплатоспроможність, збитки, банкрутство. Тобто за допомогою цих заходів здійснюється захист банків та їх клієнтів від можливих наслідків фінансових ускладнень. До протекційних заходів, зокрема, належать:

- створення та функціонування фонду гарантування вкладів фізичних осіб;
- формування комерційними банками резерву для відшкодування можливих втрат за позичками та іншими активами;
- рефінансування комерційних банків центральним банком;
- цільова допомога інших фінансових органів.

Спеціальними протекційними заходами передбачається використання різних видів резервних фондів або інших коштів цільового призначення. Залежно від окремого банку і конкретної ситуації можуть вживатися так звані договірні дії, зокрема, підтримка регулюючими органами окремих банківських установ у вигляді рефінансування, надання гарантій, купівлі акцій тощо.

Два зазначені вище способи регулювання банківської діяльності, безперечно, тісно пов'язані між собою: протекційні заходи підвищують довіру вкладників до банківської системи, впливають на стабільність макроекономічних показників господарської діяльності; превентивні — забезпечують ефективність перших.

Детальніше розглянемо методи регулювання діяльності комерційних банків, що застосовуються в Україні.

Основні питання регулювання банківської системи відображені в інструкції "Про порядок регулювання діяльності комерційних банків", затвердженій постановою Правління Національного банку України від 28.08.2001 р. № 368.

Для регулювання діяльності комерційних банків в Україні застосовуються різноманітні методи та інструменти регулювання (рис. 1.16), які можна об'єднати в *дві великі групи*:

- адміністративні (прямі);
- економічні (непрямі).

Метою застосування цих методів є підтримка стабільності національної грошової одиниці, регулювання ліквідності банківської системи в межах грошово-кредитної політики, яку проводить НБУ.

Адміністративні (прямі) методи передбачають обмеження, заборони, що встановлює центральний банк для кількісних та якісних параметрів діяльності банків. Вони обов'язкові для виконання усіма діючими банківськими установами.

Допуск на ринок передбачає регулювання відкриття нових банків, їх філій, відділень, а також надання дозволу на проведення банківських операцій. Це реалізується за допомогою ліцензування або реєстрації й означає: допустити чи не допустити той чи інший банк на ринок.

Сьогодні, відповідно до інструкції "Про порядок регулювання діяльності комерційних банків", затвердженої постановою Правління Національного банку України від 28.08.2001 р. № 368, щоб бути зареєстрованим НБУ в Державному реєстрі банків (бути допущеним на ринок), комерційний банк повинен сформувати статутний капітал у сумі, еквівалентній 1 млн. євро для місцевих кооперативних банків; для комерційних банків, які здійснюють свою діяльність на території однієї області, — 3 млн. євро; для комерційних банків, які здійснюють свою діяльність на території всієї України, — 5 млн. євро.

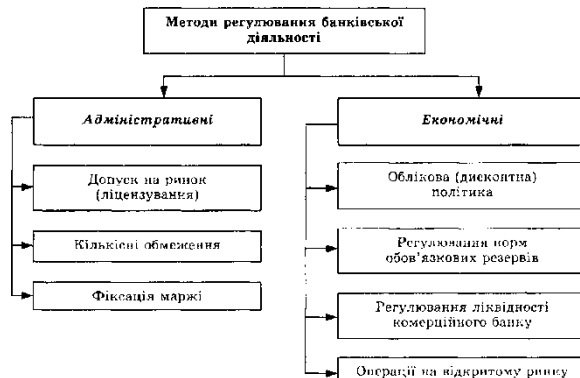

Рисунок 1.16 – Методи регулювання діяльності комерційного банку.

Кількісні обмеження — це адміністративні або законодавчі заходи, які здійснюються міністерством фінансів і НБУ для обмеження обсягів кредитів, грошової емісії, окремих видів банківських операцій, розвиток яких держава намагається призупинити. Ці методи називаються ще *вибірковими* або *селективними*.

Кількісні обмеження

1. *Кредитні стелі*. НБУ через встановлення нормативів кредитного ризику вводить обмеження:

— щодо "великих кредитів", наданих комерційним банком одному контрагенту (загальна сума зобов'язань будь-якого позичальника перед банком не має перевищувати 25 % капіталу банку — *норматив Н7*);

— максимальної суми всіх наданих комерційним банком кредитів (максимальне значення *нормативу "великих" кредитних ризиків Н8* не має перевищувати 8-кратний розмір регулятивного капіталу банку);

— максимального обсягу кредитів, гарантій, поручительств, наданих одному інсайдеру та стосовно всіх інсайдерів (максимальне значення цих нормативів не більше 5 % та 40 % капіталу банку — *нормативи Н9, Н10*);

2. *Обмеження окремих видів банківських операцій* застосовується щодо тих операцій, розвиток яких держава намагається стримувати.

3. *Селективний кредитний контроль* — це регулювання конкретних видів кредитів з метою стимулювання чи стримування розвитку окремих галузей (надання пільг при кредитуванні вугледобувної промисловості, підприємств агропромислового комплексу і т. ін.).

4. *Фіксація маржі* — встановлення обов'язкової маржі (різниці між курсами цінних паперів, валют, відсотковими ставками) при проведенні різних фінансово-кредитних операцій.

Економічні (непрямі) методи не передбачають прямих заборон або лімітів, їх дія має непрямий характер і ґрунтується на економічній зацікавленості комерційного банку діяти відповідно до цих методів.

Методи регулювання діяльності комерційних банків, які використовує НБУ на сучасному етапі, перебувають у процесі становлення. Можливість застосування багатьох непрямих методів через нерозвиненість ринкових відносин досить обмежена. Тому в своїй діяльності НБУ надає перевагу адміністративним методам регулювання, хоча позитивними зрушеннями слід вважати поступове впровадження загальноприйнятих у світовій практиці економічних методів.

1.2.7 Поняття ліквідності комерційних банків та її значення для стабільності банківської системи

Термін "*ліквідність*" (від лат. *liquidus* — *рідкий*) у буквальному розумінні слова характеризує легкість реалізації, продажу, перетворення матеріальних цінностей у грошові активи.

Активи банку залежно від легкості перетворення у грошову форму (в готівку чи кошти на рахунках банку) визначаються як ліквідні чи неліквідні.

Отже, ліквідність у *широкому розумінні* — це здатність банку швидко і відносно беззбитково погашати наявні фінансові зобов'язання, а у *вузькому* — авуари, які легко реалізуються і призначені для досягнення вказаної мети (*авуари* — різні активи: гроші, чеки, векселі, перекази, акредитиви, за рахунок яких можуть бути проведені платежі; засоби банку — каса, коррахунки, цінні папери, що легко реалізуються, які є на його рахунках у закордонних банках в іноземній валюті). Статті активів банку розміщуються в балансі в порядку зменшення ліквідності, тобто можливості їх перетворення на готівку для здійснення платежів.

Тому за ступенем ліквідності *активи банку згідно з міжнародними банківськими стандартами можна поділити на три групи:*

А) Високоліквідні активи:

- готівкові кошти та банківські метали;
- кошти на кореспондентських рахунках в НБУ;
- кошти на кореспондентських рахунках в інших банках;
- строкові депозити в НБУ;
- державні цінні папери.

Високоліквідні активи (крім державних цінних паперів) прибутку банку не дають, але вкрай потрібні для його нормального функціонування, оскільки ці кошти необхідні для своєчасних розрахунків банків за своїми зобов'язаннями та зобов'язаннями своїх клієнтів. Світовий досвід показує, що оптимальне співвідношення між високоліквідними і загальними активами має становити не менше 20 %.

Б) Ліквідні (робочі) активи:

- депозити в інших банках строком до одного місяця;
- кредити та інші вкладення зі строком повернення до 30 днів;
- акції та інші цінні папери, куплені банком, що легко реалізуються на ринку;
- вкладення в асоційовані та дочірні компанії.

В) Низьколіквідні активи:

- середньо- і довгострокові кредити, надані банком;
- прострочена і ненадійна заборгованість за позиками (дебітори);

— вкладення у будівлі, споруди та інше нерухоме майно (основні засоби і капітальні вкладення);

— інші активи (участь у підприємствах).

Також слід розрізняти активи, що забезпечують первинну та вторинну ліквідність банку:

— готівкові кошти,

— банківські метали;

— кошти на кореспондентських рахунках, відкритих в НБУ та інших банках;

— строкові депозити, розміщені в НБУ та інших банках;

— боргові цінні папери, рефінансовані та емітовані Національним банком у портфелі банку на продаж та інвестиції;

— боргові цінні папери банку на продаж та інвестиції.

Таким чином, *ліквідність банку* — це його здатність забезпечувати вчасне та повне виконання своїх зобов'язань.

Баланс комерційного банку вважається ліквідним, якщо його стан дає змогу за рахунок швидкої реалізації коштів за активом покривати термінові зобов'язання за пасивом.

Можливість швидкого перетворення активів банку в грошову форму для виконання власних зобов'язань обумовлена рядом *факторів, серед яких можна виділити:*

— якість активів;

— якість депозитної бази;

— забезпеченість регулятивним капіталом;

— співвідношення активів і пасивів за строками і сумами;

— рівень фінансового менеджменту;

— внутрішня політика банку: створення філій, централізація повноважень і цілей;

— імідж банку;

— економічна та політична ситуація в країні.

Слід розрізняти поняття ліквідності та платоспроможності.

Ліквідність — здатність банку забезпечити вчасне і повне виконання своїх фінансових зобов'язань.

Платоспроможність — рівень забезпеченості фінансових зобов'язань банку власним капіталом.

Спільним для обох показників є те, що вони характеризують здатність банку виконувати свої фінансові зобов'язання.

Їх відмінність полягає у тому, що платоспроможність передбачає виконання зобов'язань за рахунок власного капіталу, тоді як ліквідність — повне виконання всіх зобов'язань комерційного банку.

Для банку ліквідність має першочергове значення. Саме забезпечуючи ліквідний стан, банк буде платоспроможним. Тому завжди слід пам'ятати про основні принципи вирішення проблеми ліквідності банків (рис. 1.17).

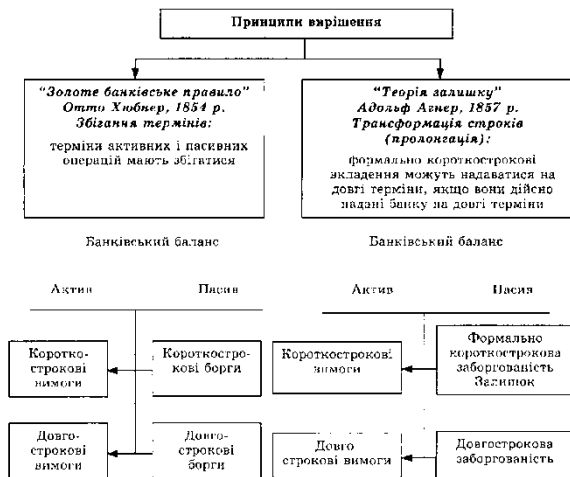

Рисунок 1.17 – Принципи вирішення проблем ліквідності банків.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розкрийте суть понять "банк", "банківські операції", "ліквідність". Що є правовим фундаментом для цих термінів?
2. Охарактеризуйте цілі банку та їх взаємодію.
3. Які функції виконують комерційні банки?
4. Назвіть принципи банківського бізнесу. Наведіть приклади їх виконання.
5. Які проблеми ускладнюють роботу вітчизняних банків?
6. Які є види банків залежно від їх класифікації?
7. Опишіть критерії класифікації та види спеціалізованих банків.
8. Які фактори впливають на організаційну структуру банку?
9. Розкрийте завдання та функції основних структурних підрозділів банку.
10. Наведіть розгорнуту класифікацію банківських операцій.
11. Назвіть принципи здійснення банківських операцій.
12. Розкрийте механізм створення і реєстрації комерційного банку.
13. Опишіть форми та порядок реорганізації банку.

14. Розкрийте сутність основних методів державного регулювання діяльності комерційних банків. Як вони застосовуються в Україні?
15. Розкрийте склад груп активів за ступенем ліквідності.
16. Охарактеризуйте принципи вирішення проблеми ліквідності банків.

1.3 Ресурси банку та їх формування

1.3.1 Економічна характеристика та джерела формування банківських ресурсів, їх класифікація

Зміцнення ресурсної бази комерційних банків — одна з головних передумов подолання кризи української економіки, оскільки від цього значною мірою залежить вирішення проблеми інвестиційної активності. Тому в сучасних умовах розвитку економіки проблема формування ресурсів має вирішальне значення.

Банківські ресурси — сукупність зобов'язань та капіталу, що належать постачальникам коштів, або, іншими словами, **ресурси комерційного банку** — це сукупність грошових коштів, що знаходяться у розпорядженні банку і використовуються ним для виконання своїх операцій.

Джерелами формування банківських ресурсів є акумуляція грошових коштів юридичних та фізичних осіб, а також створення власного капіталу. Таким чином, банківські ресурси формуються внаслідок здійснення пасивних операцій.

Класифікацію банківських ресурсів подано на рис. 1.18.

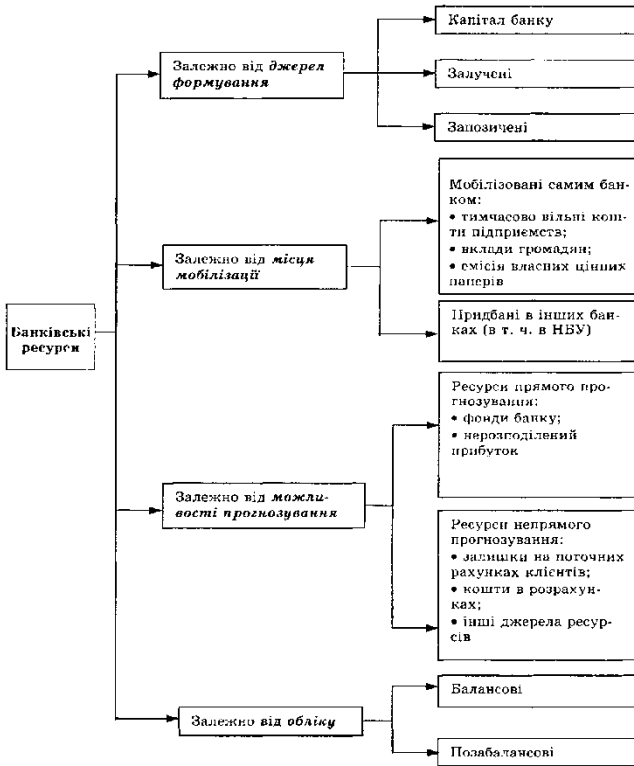

Рисунок 1.18 – Класифікація банківських ресурсів.

1.3.2 Банківський капітал: суть, структура, функції та значення

Термін "*capital*" (фр., англ. — *capital*, лат. — *capitalis* — *головний*) означає багатство (грошові кошти, цінні папери, майно), яке використовується його власниками для накопичення.

Під **капіталом банку (власним капіталом)** слід розуміти спеціально створені фонди і резерви, призначені для забезпечення його фінансової стійкості, комерційної та господарської діяльності, відшкодування можливих збитків і які перебувають у користуванні банку протягом всього періоду його функціонування.

У Законі України "Про банки та банківську діяльність" даються такі визначення різновидів банківського капіталу.

Капітал банку — залишкова вартість активів банку після вирахування всіх його зобов'язань.

Капітал підписний — величина капіталу, на яку отримано письмові зобов'язання акціонерів (пайовиків) банку на внесення коштів за підпискою на акції (паї).

Капітал статутний — сплачений та зареєстрований підписний капітал.

Капітал регулятивний (власні кошти) складається з основного та додаткового капіталу, зваженого на ризики, що визначаються нормативно-правовими актами НБУ. Основним призначенням регулятивного капіталу є покриття негативних наслідків різноманітних ризиків, які банки беруть на себе в процесі своєї діяльності; забезпечення захисту вкладників та фінансової стійкості.

Роль власного капіталу досить значна для забезпечення надійності банку і ефективності його діяльності, оскільки він є джерелом початкових ресурсів банку, засобом страхування інтересів вкладників, дає змогу банку виконувати свої зобов'язання в екстремальних ситуаціях. Отже, капітал банку в процесі функціонування впливає як на оперативну діяльність, так і на рівень довгострокової життєдіяльності банку, виконуючи такі *функції*: захисну, оперативну, регулюючу.

Захисна функція забезпечує захист вкладників і кредиторів у випадку банкрутства; збереження платоспроможності банку за рахунок створення резервів, продовження діяльності банку в разі несприятливої ситуації і непередбачених витрат (ні залучені, ні запозичені кошти не можуть бути використані на погашення збитків від поточної діяльності, оскільки вони самі є боргом).

Капітал допомагає підтримувати довіру клієнтів і переконувати кредиторів у фінансовій могутності банку.

Оперативна функція — забезпечення фінансової основи діяльності банку, підтримка обсягу і характеру банківських операцій відповідно до завдань банку. Тобто капітал є основою для створення та організації діяльності банку, а також його діяльності на початкових етапах до моменту накопичення достатнього обсягу залучених і запозичених коштів; для структурного розвитку (розширення діяльності, створення філій); розробки і впровадження нових послуг; закупівлі обладнання.

Регулююча функція капіталу банку пов'язана з функціонуванням банків згідно із законами і правилами, що дає можливість НБУ контролювати діяльність комерційних банків.

Регулювання обсягу капіталу банку є важливим інструментом запобігання різним банківським ризикам, що підтримує довіру клієнтів та сприяє фінансовій надійності банків.

НБУ в інструкції "Про порядок регулювання та аналіз діяльності комерційних банків", затвердженій постановою Правління Національного банку України від 28.08.2001 р. № 368 встановлює для всіх комерційних банків 13 економічних

нормативів, у восьми з яких при розрахунках використовується величина капіталу банку.

Отже, капітал банку в процесі організації банківської діяльності одночасно виконує кілька функцій, що забезпечує найбільший ефект від здійснення банківських операцій.

Багатофункціональне призначення власного капіталу робить його неоднорідним за своїм складом. Одна частина, призначена для забезпечення банківської діяльності, є найбільш постійною та складається зі статутного капіталу, емісійних різниць, переоцінки основних засобів; частково — із загальних резервів банку та субординованого капіталу. Друга частина власного капіталу призначена для страхування активних та інших операцій та послуг банку від можливих збитків. Ця частина більш рухома та частково складається з резервного капіталу, резервів на покриття можливих втрат від активних операцій. Третя частина призначена для регулювання величини власного капіталу, однак може використовуватись також для забезпечення банківської діяльності та для страхових потреб банку. Тому обсяг цієї частини більш рухомий, може змінюватися залежно від зміни стратегічних та тактичних цілей самого банку, а також від зміни вимог регулюючих та наглядових органів. Зазначена частина власного капіталу виступає у формі нерозподіленого прибутку, частково для цього можуть залучатися кошти на умовах субординованого боргу.

Власний капітал банку можна класифікувати за різними ознаками. *Залежно від способу розрахунку:*

- балансовий капітал;
- регулятивний капітал. *Залежно від форми власності:* — приватний;
- колективний;
- державний.

Більш детально розглянемо класифікацію власного капіталу залежно від способу розрахунку.

Балансовий капітал банку відображають у 5-му класі Плану рахунків бухгалтерського обліку; він складається:

- зі статутного капіталу банку;
- емісійних різниць;
- загальних резервів банку;
- результатів минулих років;
- результатів переоцінки основних засобів;
- результатів поточного року.

Регулятивний капітал банку складається з основного (1-го рівня) та додаткового (2-го рівня) капіталу. Основний капітал вважається більш незмінним і таким, що не підлягає передаванню, перерозподілу та використанню для покриття

поточних збитків. Додатковий капітал має менш постійний характер, та його обсяг піддається змінам.

*До **основного капіталу** (капітал першого рівня, ОК) відносять:*

А) Фактично сплачений зареєстрований статутний капітал. За підсумками року на основі фінансової звітності *обсяг* статутного капіталу коригується на індекс девальвації чи ревальвації гривні за рахунок і в межах валових доходів або валових витрат банку відповідно до методики, визначеної НБУ.

Б) Розкриті резерви, створені або збільшені за рахунок нерозподіленого прибутку (резерви, оприлюднені у фінансовій звітності):

- дивіденди, що направлені на збільшення статутного капіталу;
- емісійні різниці;
- резервні фонди, що створюються згідно із законами України;
- загальні резерви, що створюються під невизначений ризик при проведенні банківських операцій:

— прибуток минулих років;

— прибуток минулих років, що очікує затвердження. Загальний обсяг основного капіталу зменшується на суму:

— недосформованих резервів під можливі збитки: за кредитними операціями; операціями з цінними паперами; дебіторською заборгованістю; простроченими понад 30 днів та сумнівними щодо отримання нарахованими доходами за активними операціями; коштами, розміщеними на кореспондентських рахунках у банках (резидентах і нерезидентах), що визнані банкрутами або ліквідовуються за рішенням уповноважених органів, або зареєстровані в офшорних зонах;

- нематеріальних активів за вирахуванням суми зносу;
- капітальних вкладень у нематеріальні активи;
- збитків минулих років і збитків минулих років, що очікують затвердження;

— збитків поточного року.

***Додатковий капітал** (капітал другого рівня, ДК) складається з таких елементів:*

- резерви під стандартну заборгованість інших банків;
- резерви під стандартну заборгованість клієнтів за кредитними операціями банків;
- результат переоцінки статутного капіталу з урахуванням індексу девальвації чи ревальвації гривні;
- прибуток поточного року;
- субординований борг, що враховується до капіталу (субординований капітал).

Для визначення обсягу регулятивного капіталу загальна величина капіталу 1-го та 2-го рівнів додатково зменшується на балансову вартість таких активів:

- акції та інші цінні папери з нефіксованим прибутком у портфелі банку на продаж та інвестиції, випущені банками;
- інвестиції в капітал установ в обсязі 10 і більше відсотків їх статутного капіталу та в дочірні установи;
- кошти, вкладені в інші банки на умовах субординованого боргу.

Відповідно до чинного законодавства, при розрахунку загальної суми регулятивного капіталу величина додаткового капіталу не може бути більшою за величину основного капіталу.

Субординований капітал включає кошти, залучені від юридичних осіб — резидентів і нерезидентів, як в національній, так і в іноземній валюті на умовах субординованого боргу. Субординований борг — це звичайні незабезпечені боргові капітальні інструменти, які відповідно до угоди можна взяти з банку не раніше, ніж через 5 років, а у випадку банкрутства чи ліквідації повертаються інвестору після погашення претензій усіх інших кредиторів. При цьому сума таких коштів, включених до капіталу, не може перевищувати 50 % від обсягу основного капіталу зі щорічним зменшенням на 20 % від його первинної вартості протягом 5 останніх років дії угоди.

Кошти, залучені на умовах субординованого боргу, можуть включатися до капіталу банку після отримання дозволу Національного банку в разі їх відповідності таким критеріям:

- вони є незабезпеченими, субординованими і повністю сплаченими;
- не можуть бути погашені за ініціативою власника;
- можуть вільно брати участь у покритті збитків без пред'явлення банку вимоги щодо припинення торговельних операцій;
- дають змогу відстрочити обслуговування зобов'язань щодо сплати відсотків, якщо рівень прибутковості не дозволяє банку здійснити такі виплати.

Вимоги щодо залучення коштів на умовах субординованого боргу:

- строк діяльності банків-боржників — не менше одного року;
- залучення коштів (депозитів) може здійснюватися як шляхом укладення прямих договорів, так і шляхом випуску банком боргових цінних паперів (ощадних/депозитних сертифікатів);
- залучення коштів може здійснюватися у вигляді кредитів і депозитів від банків та небанківських установ;
- мінімальна сума залучених коштів становить 100 тис. грн при емісії сертифікатів.

Угода про залучення коштів на умовах субординованого боргу має відповідати таким критеріям:

А) Кошти на умовах субординованого боргу залучаються на визначений строк, але не менше ніж на п'ять років.

Процентна ставка за угодою про залучення коштів на умовах субординованого боргу:

— *в національній валюті* — не може перевищувати величину облікової ставки Національного банку протягом усього періоду дії угоди;

— *у разі випуску ощадних/депозитних сертифікатів* — на час укладання депозитного договору та випуску сертифіката і залишається незмінною протягом періоду дії договору;

— *в іноземній валюті* — не може перевищувати ставку LIBOR за відповідний період плюс 4 % річних (у разі укладання прямих договорів — на дату укладення угоди і коригується щокварталу на кожне перше число).

Б) Капіталізація процентів за субординованим боргом не допускається. Нарахування процентів за субординованим боргом здійснюється щомісяця методом "факт/факт" згідно з правилами бухгалтерського обліку.

В) Сплата процентів за субординованим боргом може бути призупинена за ініціативи банку-боржника (якщо це зазначено в угоді) або на вимогу Національного банку в разі:

— погіршення фінансового стану банку-боржника (зниження платоспроможності, ліквідності, достатності капіталу, доходності та рентабельності, зміни структури активів, відсутності позитивного фінансового результату для позичальника за відповідний період);

— прийняття банком програми фінансового оздоровлення.

Г) Дострокове погашення субординованого боргу може відбуватися за ініціативи банку та за згодою Національного банку лише за умови збільшення основного капіталу банку в обсязі згідно з планом капіталізації, але не меншому, ніж величина залучених коштів на умовах субординованого боргу, що планується повернути інвестору.

Д) Залучені кошти на умовах субординованого боргу включаються в розрахунок капіталу з першого числа наступного місяця після прийняття Комісією Національного банку України з питань нагляду та регулювання діяльності банків рішення про надання дозволу.

1.3.3 Характеристика фондів банку, що формують його капітал

Значну частку в сумі регулятивного капіталу комерційного банку становить статутний капітал. Він формується залежно від форми організації комерційного банку. Якщо банк створений як *акціонерне товариство*, то його статутний капітал утворюється за рахунок коштів акціонерів, що надійшли від реалізації акцій. Банк,

утворений як товариство з обмеженою відповідальністю, формує статутний капітал за рахунок пайових внесків учасників.

Є декілька видів акціонерного капіталу:

— *номінальний (мінімальний)* — це сума засновницького капіталу, яка необхідна для отримання ліцензії на існування банку;

— *зареєстрований* — це сума статутного капіталу, зареєстрованого в територіальному управлінні НБУ (вона може бути більшою за номінальний статутний капітал);

— *сплачений* — це сума статутного капіталу, за якою надійшла оплата від акціонерів;

— *оголошений* — це номінальний або початково заявлений статутний капітал, збільшений на будь-яку суму.

Акціонерний капітал складається:

— *зі звичайних (простих) акцій* — вони свідчать про участь власників у капіталі банку і дають їм дохід у формі дивідендів, величина яких не фіксується і залежить від величини прибутку банку. Ці акції безстрокові, дають власнику право голосу на зборах акціонерів;

— *привілейованих акцій* — власник таких акцій має певну перевагу перед власниками звичайних акцій:

а) дивіденди заздалегідь фіксовані й не залежать від одержаного банком прибутку;

б) власники цих акцій мають пріоритет при висуванні претензій банку в разі його банкрутства.

Обсяг статутного капіталу, порядок його формування та зміни визначаються статутом банку. Сума статутного капіталу законодавчо не обмежена, але для забезпечення стійкості банків НБУ встановлює мінімальну величину статутного капіталу.

Статутом банку передбачено обов'язкові щорічні відрахування у розмірі не менше 5 % від прибутку в *резервний фонд* до досягнення ним не менше 25 % статутного фонду. Теоретично статутні резерви банку — це частина його власного капіталу, сформована за рахунок нерозподіленого прибутку, що залишається в розпорядженні банківської установи, що може використовуватися на покриття непередбачених збитків та здійснення інших платежів, що згідно з вимогами законодавства мають здійснюватися за рахунок цього фонду (виплата дивідендів за привілейованими акціями у разі недостатності прибутків минулих років та ін.). Порядок формування й обсяги резервних фондів визначає НБУ, а використання здійснюється за рішенням Правління банку.

Резервні фонди поряд зі статутним капіталом та нерозподіленим прибутком після оподаткування становлять *основне джерело капіталу банку* і становлять

суму основного капіталу. Основна різниця між ними полягає у здатності банку використовувати кошти цих фондів для покриття витрат та збитків. Нерозподілений прибуток, що залишається в розпорядженні банку, може використовуватися практично без обмежень, тоді як кошти резервного фонду можуть бути використані тільки на чітко визначені цілі, а кошти статутного капіталу — тільки у разі ліквідації банківської установи.

В табл. 1.3 показано, як відображаються в обліку напрями розподілу прибутку, які затверджені зборами акціонерів.

Загальний резерв — це резерв під можливі збитки від активних операцій, які мають певну ймовірність виникнення, але суму яких не можна оцінити достовірно. Загальний резерв завжди формується за рахунок нерозподіленого прибутку й обліковується як складова капіталу комерційного банку.

Сума загального резерву завжди співвідноситься з обсягом певних активних операцій банку, тоді як сума статутного резерву завжди залежить від обсягу статутного капіталу і не враховує обсягів активних операцій

Таблиця 1.3 - Облік напрямків розподілу прибутку.

Дебет		Кредит	
1. Відрахування до резервних фондів	5040	1. Резервні фонди	5021
2. Нарахування дивідендів акціонерам	5040	2. Кредиторська заборгованість перед акціонерами банку за дивідендами	3631
3. Капіталізація дивідендів, що спрямовуються на збільшення статутного капіталу	5040	3. Дивіденди, спрямовані на збільшення статутного капіталу	5003
4. Формування загальних резервів	5040	4. Загальні резерви	5020

Загальні резерви створюються на портфельній основі під стандартні активні операції. Слід зазначити, що, як правило, факти використання загального резерву для компенсації реальних збитків комерційного банку є досить нечисленними, оскільки у разі справжнього погіршення, наприклад, стану кредиту під нього формується спеціальний резерв і кредитна заборгованість списується за рахунок нього.

Банки можуть формувати й *інші спеціальні фонди*, до яких відносять:

- фонд матеріального заохочення і стимулювання;
- кошти, отримані від переоцінки основних засобів, що проводиться за рішенням уряду країни;
- кошти від продажу банком акцій понад номінальну вартість (емісійні різниці).

1.3.4 Достатність капіталу банку

Термін "достатність капіталу" відображає загальну оцінку надійності банку, ступінь його схильності до ризику.

Достатність капіталу — здатність комерційного банку надавати традиційний набір банківських послуг стандартної якості незалежно від можливих збитків за активними операціями.

Фактори, що визначають достатність капіталу:

- обсяг вкладних операцій, що здійснює комерційний банк;
- величина ризику, який приймає на себе комерційний банк, здійснюючи свої активні операції.

Проблема визначення достатності капіталу банку протягом тривалого часу є предметом наукового дослідження і спорів між банками і регулюючими органами.

Банки намагаються обходитися мінімумом капіталу, щоб підвищити показники прибутковості й зростання активів; банківські контролери вимагають більшого капіталу для зниження ризику банкрутства. Однак висловлюється думка, що банкрутство залежить від управління, що банки, де рівень управління високий, можуть працювати і з низькими нормами капіталу.

Точно визначити обсяг капіталу, який повинен мати у своєму розпорядженні банк чи банківська система в цілому, важко, але він має бути достатнім для виконання уже зазначених функцій (захисної, оперативної, регулюючої), забезпечення довіри вкладників і органів контролю.

Сума необхідного капіталу залежить від ризику, який бере на себе банк. Якщо, наприклад, надання банком позик пов'язано з великим ризиком, необхідне збільшення капітальних резервів. Визначаючи обсяг необхідного капіталу, банк стоїть перед альтернативою: збільшити свій капітал в міру зростання ризику чи вкладати кошти в активи, не пов'язані з підвищеним ризиком. Таким чином, чим більша частка ризикових активів, тим більшим має бути власний капітал банку.

Звідси випливає основний принцип достатності: обсяг власного капіталу має відповідати обсягу активів з урахуванням ступеня їх ризику.

Таким чином, чи є капітал достатнім, чи ні, залежить від якості його активів, якості управління, політики в галузі діяльності та суми ризиків, які несе банк.

Разом з тим, надмірна капіталізація банку, випуск зайвої кількості акцій порівняно з оптимальною потребою у власному капіталі також не є благом, бо це негативно впливає на діяльність банку.

Мобілізація грошових коштів шляхом випуску і розміщення акцій — відносно дорогий і не завжди прийнятний для банку засіб фінансування порівняно із залученням сторонніх коштів. Як правило, дешевше і вигідніше залучити кошти вкладників, ніж нагромаджувати власний капітал. Тому керівники окремих банків і

органи нагляду за банками намагаються знайти оптимальне співвідношення між величиною власного капіталу та іншими статтями банківського балансу, враховуючи проблему "прибуток — ризик".

Протягом тривалого часу комерційні банки і суспільство намагались виробити систему нормативів, які можна було б застосувати для визначення достатності капіталу банку чи банківської системи в цілому.

У 80-х роках питання про методологію оцінки банківського капіталу стало предметом дискусії в міжнародних фінансових організаціях. Її мета полягала у розробці спільних критеріїв визначення достатності капіталу, прийнятих для різних суб'єктів банківської діяльності незалежно від країни, де вони діють.

10 грудня 1987 р. Банк міжнародних розрахунків у місті Базелі затвердив *основні критерії і стандарти оцінки банківського капіталу*. В березні 1988 р.

Базельський комітет з регулювання і методів нагляду за банками, що складається із представництв центральних банків 12 розвинутих країн (Бельгії, Канади, Франції, Німеччини, Японії, Італії, Люксембургу, Голландії, Швеції, Швейцарії, Великої Британії та США) прийняв загальні принципи розрахунку показника "капітал/активи". На підставі цього документа кожна країна мала підготувати і затвердити законодавчо свої власні стандарти, які відповідали б Базельській угоді. Таким чином був введений у практику *норматив достатності, так званий "коефіцієнт Кука"*, який встановлює мінімальне співвідношення між капіталом банку та його балансовими і позабалансовими активами, зваженими за ступенем ризику. Коефіцієнт встановлений на рівні 8 %.

В Україні з метою підтримання на належному рівні ліквідності балансу комерційних банків та забезпечення економічної стабільності в їх роботі НБУ ввів *показники нормативів капіталу*:

- мінімальний обсяг регулятивного капіталу (Н1);
- адекватність регулятивного капіталу (норматив платоспроможності) (Н2);
- адекватність основного капіталу (Н3).

Мінімальний розмір регулятивного капіталу *диференційований залежно від виду банків* на 17.01.2003 р.:

- для місцевих кооперативних банків — не менше 1 млн. євро;
- для регіональних банків, у т. ч. спеціалізованих ощадних та іпотечних — 3 млн. євро;
- для міжрегіональних банків, у т. ч. спеціалізованих інвестиційних і розрахункових, центрального кооперативного банку — 500 тис. євро.

Адекватність регулятивного капіталу (норматив платоспроможності) (Н2) — співвідношення регулятивного капіталу банку і сумарних активів та пев-

них позабалансових інструментів, зважених за ступенем кредитного ризику та зменшених на суму створених відповідних резервів за активними операціями.

Цей норматив відображає здатність банку своєчасно і в повному обсязі розрахуватися за своїми зобов'язаннями, що випливають із торговельних, кредитних або інших операцій грошового характеру. Чим вище значення показника адекватності регулятивного капіталу, тим більша частка ризику, що її приймають на себе власники банку; і навпаки: чим нижче значення показника, тим більша частка ризику, що її приймають на себе кредитори банку.

Нормативне значення нормативу Н2 для діючих банків не може бути нижчим за 8 %. Для банків, що розпочинають операційну діяльність, цей норматив має становити: протягом перших 12 місяців діяльності — не менше 15 %; протягом наступних 12 місяців — не менше 12 %; надалі — 8 %.

Адекватність основного капіталу (Н3) — співвідношення основного капіталу та загальних активів банку.

Норматив Н3 встановлюється з метою визначення спроможності банку захистити кредиторів і вкладників від непередбачуваних збитків, яких може зазнати банк в процесі своєї діяльності залежно від обсягу різноманітних ризиків.

Нормативне значення нормативу Н3 має бути не меншим за 4 %.

Відповідно до чинного законодавства України для забезпечення реальної капіталізації банків за рівнем достатності капіталу їх поділяють:

— *на добре капіталізовані* (Н1 відповідає мінімальним вимогам, Н2 не менше ніж 17 %, Н3 — 8 % та більше);

— *достатньо капіталізовані* (Н1 відповідає мінімальним вимогам, Н2 не менше ніж 8 % або наближається до 17 %, Н3 не менше ніж 4 % або наближається до 8 %);

— *недокапіталізовані* (Н1 відповідає мінімальним вимогам, Н2 не менше ніж 6 %, Н3 не менше ніж 3 % або наближається до 4 %);

— *значно недокапіталізовані* (Н1 не більше 20 % установленого мінімального обсягу регулятивного капіталу, Н2 в межах від 6 до 2 %, Н3 в межах від 3 до 1,3 %, обсяг активів з негативною класифікацією — в межах від 45 до 60 % регулятивного капіталу банку);

— *критично недокапіталізовані* (Н1 понад 20 % установленого мінімального обсягу регулятивного капіталу, Н2 менше ніж 2 %, Н3 менше ніж 1,3 %, обсяг активів з негативною класифікацією перевищує 60 % регулятивного капіталу банку).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розкрийте сутність, джерела та класифікацію банківських ресурсів.
2. Охарактеризуйте різновиди банківського капіталу.
3. Які функції виконує капітал банку? Розкрийте їх.
4. Наведіть класифікацію власного капіталу.
5. Розкрийте структуру, складові та метод розрахунку регулятивного капіталу.
6. Охарактеризуйте сутність та умови залучення субординованого боргу.
7. Назвіть види та складові акціонерного капіталу.
8. Розкрийте види та механізм формування фондів та резервів комерційного банку.
9. Охарактеризуйте сутність поняття "достатність капіталу".
10. Які показники і нормативи капіталу використовуються в Україні?
11. Розкрийте механізм та критерії розподілу комерційних банків за рівнем достатності капіталу.

РОЗДІЛ 2 ОПЕРАЦІЇ КОМЕРЦІЙНИХ БАНКІВ З ОРГАНІЗАЦІЙ РОЗРАХУНКІВ І ОБСЛУГОВУВАННЯ ПЛАТІЖНОГО ОБОРОТУ ПІДПРИЄМСТВ І ОРГАНІЗАЦІЙ

2.1 Основи організації грошових розрахунків у народному господарстві

2.1.1 Характеристика платіжного обороту

Платіжний механізм — одна з базових структур ринкової економіки. Від його чіткої і безперервної роботи залежить загальна ефективність функціонування економічних інститутів.

Використання національного доходу і всі наступні перерозподільні процеси в економіці забезпечуються на основі потоку грошей в готівковій і безготівковій формах грошового обігу.

Грошовий обіг — безперервний рух грошей у сфері обігу і виконання ними функції засобу обігу та платежу.

Основною частиною грошового обігу є **платіжний обіг**, в якому гроші функціонують як засіб платежу, використовуються для погашення боргових зобов'язань (рис. 2.1).

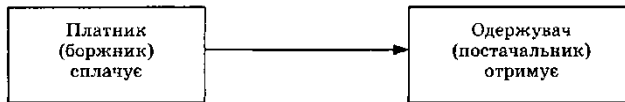

Рисунок 2.1 – Схема платіжного обігу.

Платіжний обіг може мати такі форми:

- готівкові платежі;
- напівготівкові платежі;
- безготівкові платежі.

Готівковий обіг в Україні становить близько 50 % всього грошового обігу, тоді як в США частка готівки в загальній грошовій масі становить 6 %, у Великій Британії — 7 %, в Італії — 5 %.

Готівкові розрахунки здійснюються між фізичними та юридичними особами, між окремими громадянами, а також на незначні суми між підприємствами, організаціями, установами.

В Україні готівкові гроші обслуговують, в основному, сферу особистого споживання (рис. 2.2).

Рисунок 2.2 – Схема платежів у готівковій формі.

Незважаючи на те, що обсяг обігу готівки значно менший від обсягу безготівкового обігу, значення готівкових платежів в організації нормальних економічних відносин в народному господарстві велике. Саме у сфері готівкового обігу відбувається кінцева реалізація створених в народному господарстві товарів і перевіряється якість зв'язку між суспільним виробництвом та особистим споживанням. Тому від стану готівково-грошового обігу багато в чому залежить нормальна циркуляція грошей в країні, стійкість їх купівельної спроможності.

Слід вказати на деякі *особливості обігу готівки*:

— обіг готівки є дорожчим процесом порівняно з безготівковим обігом (високі витрати на їх друкування, транспортування, зберігання);

— готівкові гроші, незважаючи на їх абсолютну ліквідність, не приносять доходу;

— з погляду державних інтересів розрахунки готівкою перешкоджають здійснювати контроль за грошовим обігом;

— він дає змогу фізичним та юридичним особам приховувати від податкових служб реальні доходи і таким чином ухилятися від сплати податків;

— він дає змогу ухилятися від державного контролю за законністю бізнесу.

Тому в багатьох країнах світу прийнято законодавчі акти, що обмежують готівкові розрахунки і передбачають особливу систему контролю за їх здійсненням.

Напівготівкові платежі передбачають наявність банківського рахунку або у кредитора, або у дебітора (рис. 2.3).

Рисунок 2.3 – Схема напівготівкового платежу.

Прикладом напівготівкового платежу є випадки, коли фізична особа сплачує готівку за розрахунковий чек, яким сплачує за товари фірмі; оплата комунальних послуг фізичними особами.

Особлива ознака *безготівкового платіжного обігу* (рис. 2.4) полягає в тому, що для платежів використовуються тільки безготівкові гроші, а тому як платник, так і одержувач коштів повинні мати рахунок у банку.

Рисунок 2.4 – Схема безготівкового платежу.

Для безготівкового платіжного обігу використовуються різні типи рахунків, які називаються в різних країнах по-різному, наприклад, в Україні, Франції — поточні, у Росії — розрахункові, у Німеччині — жиро- та контокорентні рахунки, у США — чекові.

Структурними елементами, що визначають сутність способу платежу, є платіжний засіб, властива йому форма руху і суб'єкти платежу.

В безготівковому платіжному обороті функціонують *чотири безготівкові засоби платежу*.

- гроші на банківських рахунках;
- кредит, оформлений документально;
- акцептовані або видані платникам платіжні документи (вексель, акредитив);
- вільні кредитні ресурси банку.

Гроші безготівкового платіжного обігу відображаються на кореспондентських рахунках банків у НБУ.

В Україні переважна більшість безготівкових розрахунків здійснюється між юридичними установами і незначна частка — за участю фізичних осіб (перерахування на вклади заробітної плати, пенсій, гонорарів, оплата із поточного рахунку вкладника комунальних послуг, використання кредитних карток).

Таким чином, банківська система є вихідним пунктом кругообігу готівкових грошей і безготівкових платежів, а створення платіжних засобів є її важливою функцією

2.1.2 Суть та принципи організації безготівкових розрахунків. Система і законодавча база розрахунків в Україні

Ефективність функціонування економіки в цілому і кожного суб'єкта господарювання зокрема залежить від організації безготівкових розрахунків у господарському обігу.

Безготівкові розрахунки — система грошових розрахунків, які здійснюються без участі готівки, тобто перерахуванням банком певної суми з рахунків платників на рахунки одержувачів коштів або заміном взаємних вимог.

Значення безготівкових розрахунків полягає:

- у прискоренні обігу грошових коштів;
- зменшенні потреби в готівці;

- зменшенні витрат на проведення касових операцій, збереженні грошей;
- сприянні акумуляції тимчасово вільних коштів юридичних та фізичних осіб на рахунках у банках (вони є кредитними ресурсами).

Безготівкові розрахунки в народному господарстві організовані за певною системою, під якою розуміють сукупність принципів організації безготівкових розрахунків, вимог, що висуваються до їх організації, визначених конкретними умовами господарювання, форм і способів розрахунків (рис. 2.5).

Діюча з 30-х років у нашій країні система безготівкових розрахунків була пристосована до затратного механізму і відповідала адміністративно-командним методам управління економікою. Сучасна система безготівкових розрахунків орієнтована на обслуговування, в першу чергу, інтересів постачальника, що зводилися до виконання своїх планових завдань з виробництва і постачання продукції.

Розвиток ринкових відносин в економіці потребував зміни основ системи розрахунків, у т. ч. принципів їх організації.

Безготівкові розрахунки організовують за такими принципами:

- правовий режим здійснення розрахунків і платежів;
- здійснення розрахунків тільки через установи банків і під їх контролем;

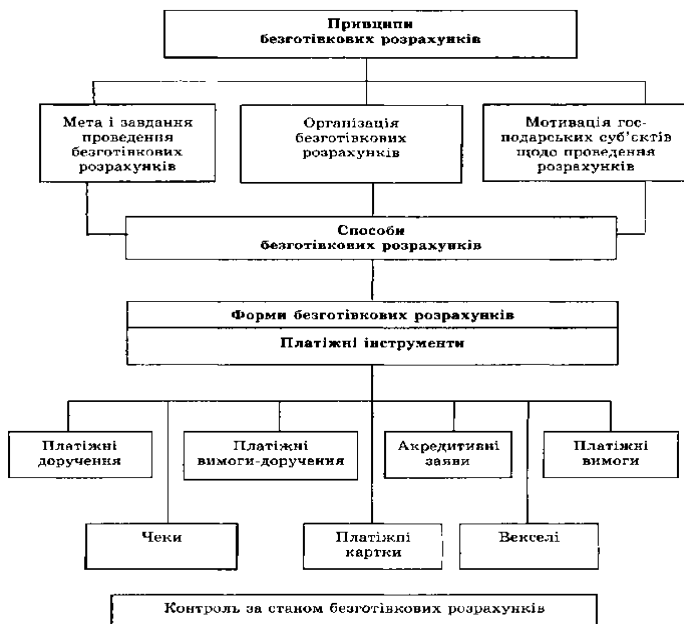

Рисунок 2.5 – Система організації безготівкових розрахунків.

— обов'язкове зберігання коштів у банках, за винятком залишків готівки в касах клієнтів у межах встановлених лімітів;

— самостійний (вільний) вибір форм розрахунків та платіжних інструментів;

— здійснення платежів на підставі укладених договорів про розрахунково-касове обслуговування за дорученням клієнта, за його згодою (акцептом);

— проведення платежів за наявності на поточному рахунку клієнта вільних коштів або коли є право на одержання кредиту;

— самостійне нарахування платниками пені за несвоєчасно сплачені ними суми податкового боргу;

— відповідальність клієнтів за достовірність змісту платіжного документа, повноту і своєчасність сплати податків, зборів та обов'язкових платежів (за винятком випадків, передбачених нормативно-правовими актами НБУ).

Нормативно-правовою базою для здійснення розрахунків і платежів в Україні є:

— Закон України "Про банки і банківську діяльність" від 07.12.2000 р.;

— Закон України "Про підприємства в Україні" від 27.03.91 р.;

— Закон України "Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті" від 23.09.94 р.;

— Закон України "Про платіжні системи та переказ грошей в Україні" від 03.05.2001р.;

— Закон України "Про обіг векселів в Україні" від 05.04.2001 р.;

— Цивільний кодекс України;

— Арбітражно-процесуальний кодекс України;

— інструкція НБУ "Про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті" від 29.03.2001 р.;

— інструкція НБУ "Про відкриття банками рахунків у національній та іноземній валюті" від 18.12.98 р. зі змінами та доповненнями;

— інструкція НБУ "Про міжбанківські розрахунки в Україні" від 27.12.99 р.

Організація безготівкових розрахунків має відповідати таким вимогам:

— забезпечувати своєчасність платежу за реалізовані товари і послуги;

— створювати умови для взаємного контролю платників і одержувачів коштів за дотриманням розрахункової і договірної дисципліни, а також для банківського контролю за учасниками розрахунків;

— сприяти зближенню моментів отримання і оплати товарно-матеріальних цінностей.

Виділяють такі способи безготівкових розрахунків:

— шляхом перерахування коштів з рахунків платників на рахунки одержувачів;

— шляхом зарахування взаємних вимог.

Для здійснення безготівкових розрахунків можуть застосовуватись акредитивна, інкасова, вексельна форма розрахунків, а також форма розрахунків за розрахунковими чеками та з використанням розрахункових документів на паперових носіях та в електронному вигляді.

Для забезпечення учасникам міжгосподарських розрахунків можливості успішно виконувати розрахунки розроблений широкий спектр різних форм платіжних інструментів.

Згідно із Законом України "Про платіжні системи та переказ грошей в Україні" платіжний інструмент — це засіб певної форми на паперовому, електронному чи іншому виді носія інформації, використання якого ініціює переказ грошей з відповідного рахунку платника. До платіжних інструментів відносять документи на переказ та спеціальні платіжні засоби.

Платіжні інструменти, що застосовуються у безготівкових розрахунках, базуються переважно на кредитному переказі грошей.

Дебетові інструменти, такі як вексель та чек, застосовуються в безготівкових розрахунках, проте так і не набули значного поширення.

Безготівкові розрахунки в Україні можуть здійснюватися із застосуванням платіжних інструментів у формі:

- платіжного доручення;
- платіжної вимоги-доручення;
- розрахункового чека;
- заяви на акредитив;
- векселя;
- платіжної вимоги;
- банківської платіжної картки;
- меморіального ордера.

Кожний із платіжних інструментів має свої переваги та недоліки (табл. 2.1)

Таблиця 2.1 - Переваги та недоліки форм платіжних інструментів.

Платіжний інструмент	Переваги	Недоліки (ризик)
Платіжне доручення	Має універсальний характер. Використовується в розрахунках за різноманітними платежами. Найбільш швидко і просто скласти документ обігу	Для платника у разі попередньої оплати товарних операцій немає повної гарантії, що продукція, послуги, роботи будуть поставлені (надані) своєчасно і належної якості. Для одержувача коштів: затримання виплати платником платіжного доручення через відсутність коштів на поточному рахунку
Платіжна вимога-доручення	Має універсальний характер. Використовується в розрахунках за різноманітними платежами. Підвищує відповідальність суб'єктів розрахунків, відносячи застрайцію розрахунків	Швидкість оплати нижча у зв'язку з тим, що доручення на списання коштів надіє платник. Можливість затримання платником згоди на оплату через відсутність коштів на поточному рахунку

Продовження таблиці 2.1

Акредитив	Для покупця: — гарантія того, що кошти на поточний рахунок зарахуються тільки після поставки товару за вказаною в договорі адресою; — продавець матиме змогу використати кошти тільки після відвантаження продукції; — для оформлення договору не є необхідним підпис гаранта	Для покупця: на певний час гроші вилучаються з обігу. Для продавця: кошти неможливо використати до моменту поставки товару
Векселі	Для покупця: — збільшення гарантій оплати за рахунок гаранта; — відповідність дій усіх векселедавців законодавчим нормам; — можливість продажу векселя до терміну його погашення боржником і одержання необхідних обігових коштів	Крім договору поставки необхідними є оформлення векселя відповідно до вимог законодавства та згода надійного поручителя
Чек	Для постачальника: — відносна швидкість розрахунків; — високий ступінь гарантованості; — висока швидкість одержання коштів на рахунок чекодержателя і відповідно прискорення обігу капіталу та зменшення дебіторської заборгованості. Для покупця: високий ступінь гарантованості одержання товару в зв'язку з тим, що чек виписується та передається в момент одержання товару	Для постачальника: — неможливість розрахунків чеками, якщо суми платежів є значними; — легкість підробки

Такі платіжні інструменти, як чек, заява на акредитив, вексель, платіжне доручення є традиційними формами безготівкових розрахунків у паперовій формі.

Сучасною формою безготівкових розрахунків є електронні платежі з використанням пластикових карток. Одним із функціональних призначень пластикових карток є здійснення за їх допомогою платежів. Пластикові картки відіграють ключову роль у переведенні масових платежів на безготівкову основу. Самі по собі вони не є грошми і не здійснюють обігу. Але вони є підтвердженням того, що їх власники мають на своїх рахунках кошти, які можна привести в рух за допомогою карток.

Меморіальний ордер використовують для списання коштів з рахунку платника для:

— часткової оплати розрахункових документів;

— документального підтвердження операцій з перерахування на користь клієнтів-одержувачів (фізичних та юридичних осіб) внесених до каси банку коштів з банківських рахунків. У меморіальних ордерах, які банк складає для оформлення операцій з перерахування на рахунки одержувачів коштів, внесених юридичними

або фізичними особами в касу банку готівкою згідно з вимогами Інструкції з організації емісійно-касової роботи в установах банків України, затвердженої постановою Правління Національного банку України від 07.07.94 р. № 129, у реквізиті "Призначення платежу" зазначаються або номер і дата договору з одержувачем за його наявності, або найменування юридичної особи (прізвище, ім'я та по батькові фізичної особи), яка внесла готівку до каси банку;

— перерахування коштів, зарахованих на рахунок "Кредитові суми до з'ясування";

— перерахування банком коштів для вжиття заходів для виконання рішення (ухвали) суду, санкціонованої прокурором постанови слідчого, постанови державного виконавця про арешт коштів на рахунок;

— виконання банком платіжних доручень платника в довільній формі;

— перерахування банком коштів у разі закриття акредитива;

— списання банком коштів з рахунку свого клієнта відповідно до наказу про примусову сплату боргового зобов'язання у разі несвоєчасного погашення клієнтом кредиту або відсотків за його користування, якщо це передбачено в кредитному договорі. У реквізиті "Призначення платежу" меморіального ордера, який банк складає для оформлення цієї операції, зазначаються назва, номер і дата наказу банку, номер і дата кредитного договору, за яким видавався кредит, а також назва і стаття закону, який передбачає таке списання;

— здійснення банком-кредитором договірної списання коштів з рахунку свого клієнта на підставі його доручення про таке списання, обумовленого в договорі про розрахунково-касове обслуговування або іншому договорі про надання банківських послуг. У реквізиті меморіального ордера "Призначення платежу" банк зазначає номер, дату і пункт договору, яким передбачено можливість застосування договірної списання;

— документального оформлення внутрішньобанківських операцій.

Дата складання меморіального ордера має відповідати даті списання коштів з рахунку платника. Меморіальний ордер засвідчується підписами відповідального виконавця банку, який його оформив, і працівника, на якого покладено функції контролера, та відбитком штампа банку.

Використання інших платіжних інструментів буде розглянуто нижче.

Таким чином, є багато форм безготівкових розрахунків. Їх набір в різних країнах визначається як рівнем господарського розвитку, так і традиціями, звичаями та стереотипами, що історично склалися в платіжному обігу.

Так, за результатами досліджень Банку міжнародних розрахунків в м. Базелі, в США і Канаді серед форм безготівкових розрахунків переважає чековий обіг, він становить близько 90 % всіх господарських угод. Велика частка цієї форми розрахунків у Великій Британії, Італії, Франції.

Водночас в Японії, Голландії, Швеції, Німеччині, Фінляндії, Швейцарії чекова форма недостатньо розвинута і там переважають розрахунки за допомогою дебетових і кредитових доручень (авізо).

В Україні 82,2 % безготівкових розрахунків припадають на платіжні доручення, 10 % — на платіжні вимоги-доручення та 7,8 % — на чеки та акредитиви.

2.1.3 Відкриття і ведення банківського рахунку. Характеристика різних видів рахунків

Банківський рахунок — спосіб зберігання коштів у банках і проведення грошових операцій через банки.

Система безготівкових розрахунків є основою ділових відносин банківських установ з проведення грошового обігу готівкою або безготівкових операцій та клірингу.

До системи банківських рахунків для грошового обігу входять такі рахунки:

- поточний (контокорентний, з овердрафтом);
- поточний бюджетний;
- картковий;
- депозитний;
- кредитний (позичковий);
- кореспондентський.

Поточний рахунок — вид банківського рахунку для збереження грошових коштів і здійснення розрахунків. Поточні рахунки відкриваються підприємствам усіх видів і форм власності, а також їх відокремленим підрозділам для зберігання грошових коштів та здійснення усіх видів операцій за цими рахунками відповідно до чинного законодавства України. Клієнт може зняти з цього рахунку суму, що не перевищує її фактичного залишку.

До поточних рахунків належать також контокорент і рахунок з овердрафтом.

Контокорентний рахунок (від італ. *contocorrente* — *поточний рахунок*) — єдиний рахунок, на якому враховуються всі операції банку з клієнтом. На цьому рахунку відображаються, з одного боку, позички банку і всі платежі з рахунку за дорученням клієнта, а з іншого, кошти, що надходять на рахунок у вигляді переказів, повернення позичок. Це активно-пасивний рахунок, що поєднує в собі поточний і позичковий рахунки. Кредитове сальдо означає, що клієнт має власні кошти; дебетове — що в обіг залучена банківська позика і власник рахунку є боржником.

За кредитовим сальдо банк нараховує відсотки на користь клієнта, за дебетовим — стягує відсотки на свою користь як за надану позику. Відсотки на

користь банку нараховуються за більш високою ставкою, ніж на користь власника рахунку.

Контокорентні рахунки відкриваються надійним клієнтам, першокласним позичальникам як ознака високої довіри. Власник рахунку у разі перевищення витрат над надходженнями має можливість отримати без спеціального оформлення в кожному окремому випадку позичку в межах встановленого ліміту.

Овердрафт (від англ. *overdraft* — *поверх залишку*) — особлива форма надання короткострокового кредиту клієнту банку у випадку, коли величина платежу перевищує залишок коштів на рахунку клієнта. В цьому випадку банк списує кошти з рахунку клієнта в повному обсязі на суму, що перевищує залишок коштів, але в межах встановленого ліміту. В результаті овердрафту в банку утворюється дебетове сальдо.

Право користуватися овердрафтом надається найбільш надійним клієнтам банку за договором, в якому зазначається максимальна сума овердрафту, умови надання кредиту за овердрафтом, порядок його погашення.

Овердрафт відрізняється від звичайних позик тим, що в рахунок погашення заборгованості направляються всі кошти, що надходять на поточний рахунок клієнта.

Поточний рахунок з овердрафтом — це рахунок, за яким на основі угоди між банком і клієнтом допускається, що сума списання з рахунку перевищує величину залишку коштів, це означає надання позики.

Між контокорентним рахунком та рахунком з овердрафтом є певна різниця. При овердрафті такі позички виникають лише іноді і мають нерегулярний характер. Саме тому він має частіше пасивний (кредитовий) залишок. Наявність поточного рахунку з овердрафтом не виключає можливості для відкриття клієнту депозитних або позичкових рахунків, тоді як на контокорентному рахунку відображаються всі операції, здійснювані банком для клієнта. Крім того, контокорент відкривається суб'єктам господарювання — юридичним особам, а рахунок з овердрафтом може відкриватися як юридичним, так і фізичним особам.

До поточних рахунків належать також рахунки зі спеціальними режимами їх використання, що відкриваються на підставі рішень Кабінету Міністрів України і Національного банку України, з визначенням режиму цих рахунків.

Поточні бюджетні рахунки відкриваються підприємствам, яким виділяються кошти за рахунок державного або місцевого бюджету для цільового їх використання.

Субрахунки — це додаткові рахунки до поточного рахунку окремих філій, представництв, відділень та інших відособлених підрозділів, які є самостійними.

Картковий рахунок (*картрахунок*) — банківський рахунок, розпорядження яким може здійснюватися за допомогою платіжної картки. На картрахунок

зараховуються кошти, призначені для подальшого витрачання за допомогою платіжної картки.

Депозитні рахунки підприємствам та їх відокремленим підрозділам відкриваються на підставі укладеного депозитного договору між власником рахунку та установою банку на визначений у договорі термін. Якщо підприємства використовують найману працю, то необхідно надати додатково копію документа про повідомлення органів Фонду соціального страхування від нещасних випадків про наміри платника страхових внесків відкрити відповідні рахунки. Кошти на депозитний рахунок перераховуються з поточного рахунку і після закінчення строку зберігання повертаються на поточний рахунок.

Відсотки за депозитним рахунком можуть перераховуватися на поточний рахунок відповідно до умов депозитного договору або зараховуватися на поповнення депозиту. Проведення розрахункових операцій та видача коштів готівкою з депозитного рахунку забороняється.

Кореспондентський рахунок — рахунок для обліку розрахунків, що їх виконує одна банківська установа за дорученням і за рахунок іншої банківської установи на підставі укладеного кореспондентського договору. В нашій країні налагоджені кореспондентські відносини між комерційними банками, НБУ і комерційними банками. Деякі комерційні банки мають кореспондентські відносини з іноземними банками.

Зазначені рахунки відкриваються юридичним та фізичним особам на умовах, викладених в інструкції "Про відкриття банками рахунків у національній та іноземній валюті", затвердженій постановою Правління **НБУ** від **18.12.98** р. № 527, та змінах до інструкції, затверджених постановою Правління **НБУ** від **14.04.2000** р. № 146 та від **20.03.2001** р. № 114.

Документи на відкриття, переоформлення всіх банківських рахунків суб'єктів підприємницької діяльності подають до банку особи, які мають право першого та другого підписів і повноваження яких перевіряються уповноваженим працівником банку.

Для відкриття поточних рахунків та поточних бюджетних рахунків підприємства подають установам банків такі документи:

- заяву на відкриття рахунку встановленого зразка. Заяву підписує керівник та головний бухгалтер підприємства, їх підписи мають бути розшифровані з обов'язковим зазначенням прізвища й ініціалів та ідентифіковані з підписами в картці зі зразками підписів та відбитком печатки;

- копію свідоцтва про державну реєстрацію в органі державної виконавчої влади або іншому органі, уповноваженому здійснювати державну реєстрацію, засвідчену нотаріально чи органом, який видав свідоцтво про державну реєстрацію. Бюджетні установи та організації замість свідоцтва про державну реєстрацію.

страцію подають копію довідки про внесення до Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України, засвідчену нотаріально або органом, що видав відповідну довідку;

- копію належним чином зареєстрованого статуту (положення), засвідчену нотаріально чи органом, який реєструє. Положення, які затверджуються постановами Кабінету Міністрів України чи указами Президента України, нотаріального засвідчення не потребують. Установи та організації, які діють на підставі законів, статuti (положення) не подають;

- копію документа, що підтверджує взяття підприємства на податковий облік, засвідчену податковим органом, нотаріально або уповноваженим працівником банку.

- копію довідки про внесення підприємства до Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України, засвідчену нотаріально, або органом, що видав довідку;

- документ, що підтверджує реєстрацію підприємства як платника соціальних страхових внесків, або його копію, засвідчену належним чином;

- картку зі зразками підписів осіб, яким відповідно до чинного законодавства чи установчих документів підприємства надано право розпорядження рахунком та підписання розрахункових документів, завірену нотаріально або вищою організацією в установленому порядку. До картки вносять також зразок відбитка печатки підприємства;

- довідку про реєстрацію в органах Пенсійного фонду України.

Після відповідної перевірки документів банк відкриває підприємству поточний рахунок з присвоєнням йому номера. Відкриття поточного рахунку в банку супроводжується укладанням між підприємством і банком договору про розрахунково-касове обслуговування.

Відповідно до названого договору банк бере на себе обов'язки із своєчасного комплексного розрахунково-касового обслуговування клієнта відповідно до діючих нормативних документів (проведення розрахунків, видача чекових книжок, а також виписок з особових рахунків, надання поштових і телеграфних, а також консультаційних послуг); із забезпечення збереження всіх грошових коштів, що надійшли на рахунки клієнта, з конфіденційності інформації про господарську діяльність клієнта.

Клієнт відповідно зобов'язується: дотримуватись вимог діючих нормативних актів, регулюючих порядок здійснення поточних і касових операцій, надавати в банк у встановлені терміни необхідні документи для організації розрахунково-касового обслуговування, заздалегідь в письмовій формі повідомити банк про закриття рахунку, а також про зміну організаційно-правової форми.

У договорі про розрахунково-касове обслуговування передбачається відповідальність обох сторін за невиконання взятих на себе зобов'язань.

У договорі фіксується величина штрафів за порушення як з одного, так і з іншого боку. Передбачається також порядок вирішення суперечок, термін дії договору й особливі додаткові умови.

До отримання повідомлення про взяття рахунків суб'єктів підприємницької діяльності на податковий облік на цих рахунках здійснюються лише операції із зарахування коштів.

Датою початку операцій за видатками з рахунків суб'єктів підприємницької діяльності в установі банку є дата реєстрації отримання банком зазначеного повідомлення.

Днем відкриття рахунку вважається дата, зазначена на заяві про відкриття рахунку у розділі "Відмітки банку".

Якщо в установі банку відкрито поточний рахунок клієнта, то:

— бюджетний рахунок відкривається на підставі заяви про відкриття бюджетного рахунку;

— картковий рахунок відкривається на підставі заяви про відкриття карткового рахунку та отримання платіжної картки та договору.

Усі суб'єкти підприємницької діяльності та установи банків зобов'язані дотримуватись вимог чинного законодавства з питань відкриття рахунків в установах банків. За порушення зазначених вимог суб'єкти підприємницької діяльності та комерційні банки несуть відповідальність, передбачену чинним законодавством України.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Що таке платіжний обіг і які його форми?
2. Які особливості має обіг готівки?
3. Що таке безготівкові розрахунки? Яке вони мають значення і в чому полягають їх основні принципи?
4. Що розуміють під поняттям "платіжний інструмент"? Які платіжні інструменти використовуються в господарському обігу?
5. Назвіть переваги та недоліки кожного платіжного інструменту.
6. В яких випадках використовується меморіальний ордер?
7. Що таке банківський рахунок і які є види банківських рахунків?
8. Охарактеризуйте поточний та контокорентний рахунки.
9. Які документи необхідно подати до установи банку для відкриття поточного рахунку?
10. Дайте характеристику іншим типам рахунків.

11. Що передбачає договір про розрахунково-касове обслуговування і які основні моменти зафіксовано в ньому?

2.2 Форми та способи безготівкових розрахунків, сфера використання і порядок проведення розрахункових операцій

2.2.1 Оформлення розрахункових документів та порядок їх приймання і виконання банками

Розрахункові документи складаються за встановленою формою і надаються банкам юридичними та фізичними особами з дорученням (або з вимогою) переказати з їхніх рахунків (або зарахувати на їхні рахунки) певну суму грошей.

Платіжні інструменти строго уніфіковані, мають єдину форму, визначений набір реквізитів, усі текстові елементи бланків мають бути набрані українською мовою.

Основні вимоги до оформлення платіжних інструментів визначені в інструкції "Про організацію безготівкових розрахунків в Україні в національній валюті", яка затверджена постановою Правління Національного банку України від 29.03.2001 р. № 135.

Розрахункові документи, які подаються клієнтами в банк у паперовій формі, мають відповідати вимогам встановлених стандартів та містити (залежно від їх форми) такі реквізити (табл. 2.2).

Клієнт, виходячи зі своїх технічних можливостей та технічних можливостей банку, в якому він відкрив рахунок, може подавати до банку розрахункові документи як у паперовій формі, так і у вигляді електронних розрахункових документів (електронних повідомлень) каналами зв'язку. Спосіб подання ним документів до банку передбачається в договорі на розрахунково-касове обслуговування.

Таблиця 2.2 - Реквізити розрахункових документів.

Назва реквізиту	Вимоги до заповнення реквізиту
Назва документа	Зазначається назва розрахункового документа або реєстру, передбаченого Інструкцією Національного банку України про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті України
Код розрахункового документа	Зазначається код розрахункового документа за Державним класифікатором управлінської документації, затвердженим наказом Держстандарту України від 06.11.96 р. № 472
Номер	Зазначається номер розрахункового документа (реєстру, заяви на відкриття акредитива), що може включати як цифри, так і букви

Продовження таблиці 2.2

Дата складання	Зазначається дата складання розрахункового документа (реєстру, заяви на відкриття акредитива): число, місяць та рік цифрами у формі ДД/ММ/РРРР (за винятком розрахункових чеків) або число — цифрами ДД, місяць словом, рік цифрами РРРР
Дата валютування	Зазначається дата, починаючи з якої гроші, переказані платником одержувачу, переходять у власність одержувача. Період валютування не може перевищувати три робочих дні
Сума словами	Зазначається з великої букви сума розрахункового документа (реєстру, заяви на відкриття акредитива) та слово "гривень" ("гривня", "гривні" або "грн"), копійки — цифрами та слово "копійка" ("копійки", "копійок" або "коп."). Якщо сума складається лише з копійок, то перед її зазначенням обов'язковим є написання слів "Нуль гривень". Якщо сума платежу виражена в цілих гривнях, то зазначається "00 копійок" або "00 коп."
Сума	Зазначається сума цифрами, гривні від копійок відділяються комою, копійки позначаються двома знаками. Якщо сума розрахункового документа виражена в цілих гривнях, то замість копійок проставляється два нулі "00"
Код платника	Зазначається ідентифікаційний код платника за Єдиним державним реєстром підприємств і організацій України, для фізичних осіб — ідентифікаційний номер платника податків, якщо він присвоєний органами Державної податкової адміністрації України. Якщо ідентифікаційний номер фізичній особі не присвоєний, то ставиться дев'ять нулів. Вимога щодо зазначення коду поширюється лише на резидентів України. Якщо платник відповідно до чинного законодавства є нерезидентом, то реквізит містить цифровий призначний код за Класификатором країн світу (ДК007-96) тієї країни, в якій нерезидент зареєстрований як юридична особа (для фізичних осіб — країни постійного проживання). У цьому разі реквізит починається із символу "#"
Платник	Зазначається назва (скорочена назва) платника, що збігається з назвою платника, заявленою банку платника в картці зі зразками підписів та відбитка печатки. Якщо платник — це орган Державного казначейства (фінансова установа), який здійснює платіж за дорученням свого клієнта зі свого рахунку, відкритого в банку, то реквізит може додатково містити номер рахунку цього клієнта в цьому органі Державного казначейства (фінансовій установі) та (якщо він присвоєний) його ідентифікаційний код (номер)
Рахунок платника	Зазначається номер рахунку платника в банку. Якщо платником є орган Державного казначейства (фінансова установа), який здійснює платіж за дорученням свого клієнта, то зазначається номер рахунку цього органу Державного казначейства (фінансової установи)
Банк платника	Зазначається назва та місцезнаходження (населений пункт) банку платника. Якщо платник обслуговується в територіально відокремленому безбалансовому відділенні банку, то зазначається назва балансової установи банку
Код банку платника	Код банку, зазначеного в полі 11

Продовження таблиці 2.2

Банк одержувача	Зазначається назва та місцезнаходження (населений пункт) банку одержувача. Якщо одержувач обслуговується в територіально відокремленому безбалансовому відділенні банку, то зазначається назва балансової установи банку
Код банку одержувача	Код банку, зазначеного в полі 13
Одержувач	Зазначається назва (скорочена назва) одержувача, що збігається з назвою одержувача, заявленою банку одержувача в картці зі зразками підписів та відбитка печатки. Якщо одержувач — це орган Державного казначейства (фінансова установа), на рахунок якого в банку зараховуються кошти на користь його клієнта, то це поле може додатково містити номер рахунку цього клієнта в цьому органі Державного казначейства (фінансовій установі) та (якщо він присвоєний) ідентифікаційний код (номер)
Код одержувача	Зазначається ідентифікаційний код одержувача за Єдиним державним реєстром підприємств і організацій України, для фізичних осіб — ідентифікаційний номер платника податків, якщо він присвоєний органами Державної податкової адміністрації. Якщо ідентифікаційний номер фізичній особі не присвоєний, або він невідомий платнику, то ставиться дев'ять нулів. Вимоги щодо зазначення коду поширюються тільки на резидентів України
	Якщо одержувач відповідно до чинного законодавства є нерезидентом, то реквізит містить цифровий тризначний код за Класифікатором країн світу (ДК007-96) тієї країни, в якій нерезидент зареєстрований як юридична особа (для фізичних осіб — країна постійного проживання). У цьому разі реквізит починається із символу "#"
Рахунок одержувача	Зазначається номер рахунку одержувача в банку. Якщо одержувач — це орган Державного казначейства (фінансова установа), який здійснює платіж за дорученням свого клієнта, то зазначається номер рахунку цього органу Державного казначейства (фінансової установи)
Код операції	Заповнюється, якщо платник або одержувач (стигувач) платежу (або вони разом) — це особи, які відповідно до чинного законодавства є нерезидентами. Поле містить дані про зміст операції, за якою здійснюється рух коштів, а також код країни, у якій одержувач платежу зареєстрований як юридична особа (для фізичних осіб — країна постійного проживання). Ці дані мають відображатися як семизначний цифровий код, а саме: перші чотири знаки — код операції за стандартною класифікацією платіжного балансу, останні три знаки — код країни одержувача платежу за Класифікатором країн світу (ДК007-96). В інших випадках це поле заповнюється, якщо це передбачено нормативно-правовими актами Національного банку. Під час формування розрахункового документа в електронному вигляді цей реквізит є частиною реквізиту "Призначення платежу"
Призначення платежу	Зазначається: — назва товару, виконаних робіт або наданих послуг; — дата і номер документа, на підставі якого здійснюється операція (договір, рахунок, товарно-транспортна накладна та інші); — коди бюджетної класифікації та строк настання платежу, встановлений законодавством (у разі перерахування коштів до бюджету); — сума податку на додану вартість (цифрами), за винятком розрахункових документів на сплату податків і зборів, або напис "без податку на додану вартість"; — назва і відповідна стаття закону, якою передбачено примусове стягнення коштів тощо. Замість назви товару може зазначатись його кодове (умовне) значення

Продовження таблиці 2.2

Місце печатки	Ставиться печатка, зразок якої заявлений платником банку платника в картці зі зразками підписів та відбитка печатки
Підписи платника	Ставляться підписи (підпис) відповідальних осіб платника, які вповноважені розпоряджатися рахунком і зразки підписів яких заявлені банку платника в картці зі зразками підписів та відбитка печатки
Підпис банку	Ставляться підписи відповідального виконавця банку, який оформив меморіальний ордер, та працівника, на якого покладено функції контролера
Місце печатки одержувача	Ставиться печатка одержувача, зразок якої заявлений банку одержувача в картці зі зразками підписів та відбитка печатки
Підписи одержувача	Ставляться підписи (підпис) відповідальних осіб одержувача, які вповноважені розпоряджатися рахунком і зразки підписів яких заявлені банку одержувача в картці зі зразками підписів та відбитка печатки
Строк дії чека	Строк дії чека зазначається так: дата та рік цифрами, місяць словом
Дата надходження (платіжна вимога)	Зазначається число, місяць та рік отримання банком платника розрахункового документа: цифрами у формі ДД/ММ/РРРР або число вказується цифрами ДД, місяць словом і рік цифрами РРРР
Дата виконання (платіжна вимога)	Зазначається число, місяць та рік списання коштів з рахунку платника цифрами у формі ДД/ММ/РРРР або число зазначається цифрами ДД, місяць словами, рік цифрами РРРР
Дата надходження в банк стягувача/ одержувача (платіжна вимога)	Зазначається дата прийняття та перевірки банком стягувача платіжної вимоги, яка підлягає надсиланню в банк платника (банком чи безпосередньо стягувачем), або дата прийняття банком одержувача розрахункового документа (реєстру, заяви на відкриття акредитива) для надсилання в банк платника
Рахунок стягувача (платіжна вимога)	Зазначається номер рахунку стягувача в обслуговуючому банку
Стягувач (платіжна вимога)	Зазначається назва (скорочена назва) стягувача, що збігається з назвою стягувача, яка заявлена банку стягувача в картці зі зразками підписів та відбитка печатки. Додатково може зазначатися поштова адреса стягувача
Банк стягувача (платіжна вимога)	Зазначається назва банку, що обслуговує стягувача, в який стягувач подав платіжну вимогу. Додатково може зазначатися поштова адреса цього банку

Продовження таблиці 2.2

Місце печатки стягувача (платіжна вимога)	Ставиться печатка стягувача, зразок якої заявлений банку стягувача в картці зі зразками підписів та відбитка печатки
Підписи стягувача (платіжна вимога)	Ставлять підписи відповідальні особи стягувача, зразки підписів яких заявлені банку стягувача в картці зі зразками підписів та відбитка печатки
Код стягувача (платіжна вимога)	Зазначається ідентифікаційний код стягувача за Єдиним державним реєстром підприємств і організацій України, для фізичних осіб — ідентифікаційний номер платника податків, якщо він присвоєний органами Державної податкової адміністрації України. Якщо ідентифікаційний код (номер) не присвоєний, то ставиться дев'ять нулів. Вимоги щодо проставлення коду поширюються тільки на резидентів України
Код банку стягувача (платіжна вимога)	Зазначається код банку стягувача (органу Державного казначейства, якщо він присвоєний), якому стягувач надав розрахунковий документ

Розрахункові документи приймаються банками до виконання без обмеження їх максимальної або мінімальної величини суми. Платежі з рахунків клієнтів виконуються банками у межах залишків коштів на початок операційного дня. Установи банків, у разі технічної можливості врахування поточних надходжень коштів на рахунки клієнтів протягом операційного дня, можуть здійснювати платежі за їх дорученнями з урахуванням цих сум.

Банк платника приймає документи від клієнтів протягом часу, визначеного умовами договору на розрахунково-касове обслуговування. Розрахункові документи, що надійшли до банку протягом операційного часу, виконуються в день їх надходження, а документи, які надійшли після операційного часу, банк виконує наступного дня або того ж дня, якщо це передбачено угодою про розрахунково-касове обслуговування.

Якщо до банку надійшло разом кілька розрахункових документів, то при їх виконанні керуються таким пріоритетом: спочатку виконуються платіжні вимоги, оформлені на підставі рішень судів, потім — розрахункові документи на сплату платежів до бюджетів, після цього — платіжні вимоги, оформлені на підставі інших виконавчих документів. Усі інші документи виконуються у порядку їх надходження.

Банк не має права робити виправлення на поданих клієнтом розрахункових документах, за винятком часткового виконання розрахункового документа (виправляється реквізит "Сума") та зміни з ініціативи банку платника номера рахунку платника, назви та коду платника (у зв'язку з реорганізацією банку, виконання банком вимог нормативно-правових актів національного банку).

Розрахунковий документ (за винятком розрахункового чека) виписується в кількості примірників, потрібних для всіх учасників безготівкових розрахунків, але не менше ніж два.

Кошти списуються з рахунку клієнта тільки на підставі першого примірника розрахункового документа, який залишається на зберіганні в банку платника.

Приймаючи від клієнта до виконання розрахунковий документ, банк перевіряє наявність усіх передбачених його формою реквізитів, і якщо хоча б один із них не заповнений або заповнений неправильно, такий документ до виконання не приймає.

2.2.2 Розрахунки із застосуванням платіжних доручень

Платіжне доручення (*далі — доручення*) — розрахунковий документ, що містить письмове доручення платника банкові, що його обслуговує, на списання з його рахунку зазначеної суми коштів та її перерахування на рахунок одержувача коштів

Загальна схема здійснення розрахунків з використанням платіжного доручення наводиться на рис. 2.6.

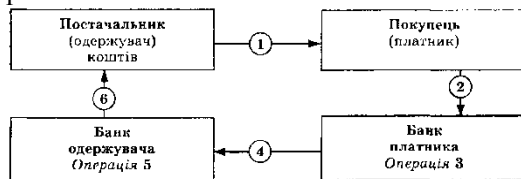

Рисунок 2.6 – Документообіг при розрахунках платіжними дорученнями.

Пояснення до рис. 2.6

1. Постачальник одержує замовлення на товар або послугу і виписує рахунок-фактуру. Після надходження рахунка-фактури покупцем проводиться перевірка правильності оформлення документа і за дозволом керівника підприємства, за згоди оплатити, виписується платіжне доручення (2—3 примірники).

2. Доручення подається клієнтом у банк і оформляється відповідно до вимог. Перший примірник виконує функцію меморіального документа і додається до документів дня банку платника, другий видається платнику з відмітками банку про одержання та виконання доручення.

3. Банк платника на основі першого примірника платіжного доручення списує з поточного рахунку свого клієнта кошти і перераховує на коррахунок банку постачальника. Якщо постачальник і платник обслуговуються в одному банку, то

проводиться списання коштів з поточного рахунку платника і зарахування їх на поточний рахунок одержувача.

4. Кошти направляються в банк одержувача через електронну систему платежів у день їх списання.

5. Кошти, які надійшли на коррахунок банку одержувача, зараховуються на поточний рахунок клієнта в день їх надходження.

6. За підписом працівника банку з поточного рахунку передається виписка про зарахування коштів, до якої додається копія платіжного доручення з позначкою банку платника.

Розрахунки платіжними дорученнями використовуються для здійснення широкого спектра платежів. *Платіжні доручення використовуються в розрахунках за товарними і нетоварними платежами:*

— за фактично відвантажену продану продукцію (виконані роботи, послуги тощо);

— у порядку попередньої оплати — якщо такий порядок розрахунків установлено законодавством та/або обумовлено в договорі;

— для завершення розрахунків за актами звірки взаємної заборгованості підприємств, які складені не пізніше строку, встановленого в договорі;

— для перерахування підприємствами сум, які належать фізичним особам (заробітна плата, пенсії тощо), на їх рахунки, відкриті в банках;

— для сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) до бюджетів та державних цільових фондів;

— інших випадків відповідно до чинного законодавства та/або укладених договорів.

Національним банком України розроблено новий вид платіжних доручень — платіжне доручення в довільній формі.

У договорі про розрахунково-касове обслуговування банк і платник можуть передбачити можливість подання платником платіжного доручення в довільній формі, яка передбачається цим договором. Цей договір має визначати також правила заповнення платником таких доручень та умови їх приймання та виконання банком.

Платіжні доручення в довільній формі використовуються у розрахунках у разі:

— періодичного перерахування платником фіксованих сум одним і тим самим одержувачам коштів;

— перерахування підприємством заробітної плати, пенсії тощо на особисті рахунки одержувачів;

— інших випадків відповідно до чинного законодавства та/або укладених договорів.

Якщо для виконання платіжного доручення в довільній формі потрібно складання *меморіального ордера (ордерів)*, то відповідно до цього доручення та на його підставі відповідальний виконавець банку оформляє меморіальний ордер.

Доручення приймаються до виконання банками протягом десяти календарних днів з дня виписки. День заповнення доручення не враховується.

Доручення оформлюється за всіма реквізитами, які передбачені формою бланку, та подається клієнтом у банк, як правило, у двох примірниках (якщо платник та одержувач коштів обслуговуються в одній установі банку, то в трьох примірниках).

Банки приймають до виконання доручення від платників тільки в межах наявних коштів на їх рахунку. У разі відсутності або недостатності коштів на рахунку платника, платіжні доручення приймаються лише тоді, коли між банком і платником укладено додатковий договір. У разі відсутності коштів на рахунках платіжні доручення враховуються на позабалансовому рахунку 9803 "Розрахункові документи, не сплачені в строк у зв'язку з відсутністю коштів на рахунку клієнта", який призначено для обліку несплачених платіжних доручень клієнтів.

За дебетом рахунку проводяться суми несплачених платіжних доручень.

За кредитом рахунку проводяться суми, сплачені згідно з платіжними дорученнями клієнтів, або суми повернених клієнтам платіжних доручень.

У разі надходження коштів на рахунки здійснюється часткова оплата платіжних доручень, яка оформляється меморіальним ордером за підписом відповідального виконавця, завіренням штампом банку. Перший примірник меморіального ордера додається до документів дня банку, другий видається платнику як підтвердження про оплату.

Фізичні особи можуть за допомогою доручень здійснювати перерахування коштів підприємствам або іншим фізичним особам, а також на власні вкладні (депозитні) рахунки чи вклади до запитання (поточні рахунки).

Платіжні доручення використовуються фізичними особами в розрахунках:

- за товари, послуги або виконані *роботи*;
- для сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) до бюджетів та до державних цільових фондів;
- за куплену іноземну валюту;
- за цінні папери, що купуються на біржовому або позабіржовому ринках;
- в інших випадках за згодою сторін, якщо це не суперечить законодавству.

В обліку перерахування коштів за платіжним дорученням в межах одного банку сума прийнятого банком до виконання платіжного доручення списується в дебет рахунку платника і зараховується в кредит рахунку одержувача. Якщо

рахунок одержувача відкрито в іншому банку, то операції проводяться в порядку міжбанківських розрахунків у день подачі платіжного доручення.

Для здійснення розрахунків гарантованим платіжним дорученням платник подає до банку платіжне доручення в трьох примірниках. Перші два примірники доручення мають бути завірені службовими особами підприємства та скріплені відбитком печатки. Після перевірки правильності оформлення доручення його сума списується з рахунку платника і депонується на рахунок 2602 "Кошти в розрахунках СГД".

За кредитом рахунку проводиться надходження коштів, призначених для забезпечення розрахунків.

За дебетом рахунку відображається списання коштів за призначенням.

На перших двох примірниках прийнятого до виконання доручення проставляється дата депонування. Сума невикористаного гарантованого доручення відновлюється на рахунок платника. Для цього перший примірник доручення подається до банку. Порядок обліку розрахунків платіжними дорученнями та платіжними вимогами-дорученнями наведено в табл. 2.3

Таблиця 2.3 - Облік розрахунків платіжними дорученнями та платіжними вимогами-дорученнями.

№ з/п	Зміст операції	Назва рахунків	
		Д-т	К-т
1. Облік розрахунків платіжними дорученнями у разі, якщо рахунки контрагентів відкрито в одному банку			
1.1	Сума прийнятого до виконання платіжного доручення списується з рахунку платника і зараховується на рахунок одержувача	2600 "Поточні рахунки СГД" (рахунок платника)	2600 "Поточні рахунки СГД" (рахунок одержувача)
2. Облік розрахунків платіжними дорученнями у разі, якщо рахунки контрагентів відкрито в різних банках			
2.1	Списання суми платіжного доручення з рахунку платника у банку платника	2600 "Поточні рахунки СГД" (рахунок платника)	1200 "Кореспондентський рахунок в НБУ"
2.2	Зарахування коштів на рахунок одержувача в банку одержувача	1200 "Кореспондентський рахунок в НБУ"	2600 "Поточні рахунки СГД" (рахунок одержувача)

Продовження таблиці 2.3

3. Облік розрахунків гарантованими платіжними дорученнями			
3.1	Депонування суми прийнятого до виконання платіжного доручення	2600 "Поточні рахунки СГД" (рахунок платника)	2602 "Кошти в розрахунках" (аналітичний рахунок "Розрахунки гарантованими платіжними дорученнями")
3.2	Зарахування коштів на рахунок одержувача	2602 "Кошти в розрахунках" (аналітичний рахунок "Розрахунки гарантованими платіжними дорученнями")	2600 "Поточні рахунки СГД" (рахунок одержувача)
3.3	Сума невикористаного гарантованого платіжного доручення відновлюється на рахунок платника	2602 "Кошти в розрахунках" (аналітичний рахунок "Розрахунки гарантованими платіжними дорученнями")	2600 "Поточні рахунки СГД" (рахунок платника)

Переваги розрахунків платіжними дорученнями:

— досить проста схема документообігу, що значно пришвидшує розрахунки, крім того покупець має змогу попередньо перевірити якість товарів, послуг чи робіт;

— можливість використання цієї форми розрахунків у разі нетоварних операцій.

Недоліки розрахунків платіжними дорученнями:

— відсутність гарантії платежу для постачальника;

— постачальник потрапляє в залежність від покупця, який може зволікати з виписуванням платіжного доручення.

2.2.3 Розрахунки із застосуванням платіжних вимог-доручень

Платіжна вимога-доручення — це комбінований розрахунковий документ, який складається з двох частин:

— *вимоги постачальника* (одержувача коштів) безпосередньо до покупця (платника) сплатити вартість поставленої йому за договором продукції (виконаних робіт, наданих послуг) — верхня частина;

— *доручення платника* обслуговуючому банку перерахувати зі свого рахунку визначену ним суму коштів на рахунок одержувача — нижня частина.

Розрахунки платіжними вимогами-дорученнями — це порівняно нова і малопоширена форма розрахунків. Вона використовується для розрахунків за поставлену продукцію, виконані роботи, надані послуги. Схема здійснення розрахунків із використанням платіжних вимог-доручень наведена на рис. 2.7.

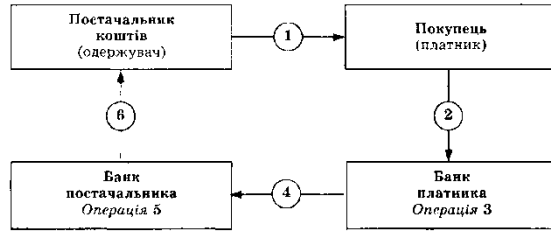

Рисунок 2.7 – Документообіг при розрахунках платіжними вимогами-дорученнями.

Пояснення до рис. 2.7

1. Вимогу-доручення виписує постачальник, заповнюючи верхню частину, і разом з товарно-транспортними документами, передбаченими угодою, направляє покупцю (платнику). Перший примірник оформлюється підписами постачальника і печаткою. Доставку вимог-доручень до платника може здійснювати банк одержувача через банк платника на договірних умовах.

Щоб гарантувати прискорення доставки платникам вимог-доручень, рекомендується передавати їх разом з розрахунковими та відвантажувальними документами за поставлену згідно з договором (угодою) продукцію (виконані роботи, надані послуги тощо).

2. У разі згоди оплатити вимогу-доручення платник заповнює нижню частину цього документа і подає до банку, що його обслуговує.

Термін дії вимоги-доручення — 20 календарних днів з дати оформлення її одержувачем. Вимога-доручення подається платником в установу банку у двох примірниках.

3. Банк платника на основі першого примірника платіжної вимоги-доручення списує кошти з його рахунку. Сума, яку платник погоджується сплатити одержувачу, зазначається в нижній частині вимоги-доручення, вона не може перевищувати суму, яку вимагає до сплати одержувач і яка зазначена у верхній частині вимоги-доручення.

4. Банк платника перераховує кошти в банк постачальника в день їх списання.

5. Банк постачальника проводить зарахування коштів на рахунок свого клієнта.

6. Виписка про зарахування коштів на поточний рахунок.

Банк приймає до оплати вимоги-доручення в сумі, яка може бути сплачена у межах наявних коштів на рахунку платника. У разі відмови платника сплатити вимогу-доручення він повідомляє про мотиви відмови безпосередньо одержувачу коштів у порядку і строки, зазначені в договорі.

Банк платника на основі першого примірника платіжної вимоги-доручення списує кошти з його рахунку і перераховує їх у банк постачальника в день списання. Облік розрахунків платіжними вимогами-дорученнями такий самий, як облік при розрахунках платіжними дорученнями.

У разі виконання банком вимоги-доручення в обліку кредитується поточний рахунок одержувача і дебетується рахунок платника, якщо платник та одержувач обслуговуються однією установою банку. Якщо ж вони мають відкриті рахунки в різних банках, то, виконуючи умову платіжного доручення, банк списує кошти зі свого кореспондентського рахунку в кореспонденції з дебетом рахунку платника.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розкажіть про вимоги до заповнення реквізитів платіжних документів.
2. Охарактеризуйте порядок приймання та виконання платіжних документів комерційними банками.
3. Опишіть механізм здійснення розрахунків за допомогою платіжних доручень та його бухгалтерський облік.
4. Розкажіть про особливості використання, переваги, недоліки та нові форми платіжних доручень.
5. Розкажіть механізм здійснення розрахунків за допомогою платіжних вимог-доручень та його бухгалтерський облік.